

REGIONÁLA PLÁNA

FINNMARK FYLKESKOMMUNE
FINNMÁRKKU FYLKKAGIELDA

FINNMÁRKKU
FYLKKAGIELDA JA
SÁMEDIGGI

FINNMÁRKKU
KULTURMUITTUID
JA
KULTURBIRRASIID
2017-2027

SKÁBMAMÁNNU 2017
GOVVEN: CLAUD JØRSTAD

Sisdoallu

1. ÁLGU	3
Manne bidjat searaid kulturmuittuide?	3
Duogáš.....	4
Proseassa ja organiseren	4
Mihttomearri	4
Čoahkkáigeassu – váldosisdoallu ja huksen	5
2. ÁRVVUT	6
Kulturmuitoárvvut	6
Hálddašeami árvovuodđu	7
3. FINNMÁRKU	10
Namma Finnmárku	10
Luondu ja resurssat	10
Orrun ja huksehusat	12
Ekonomiija ja háhkan	13
Servodat ja kultuvra	15
Osku ja árbevierut	17
Politihkka ja fápmu.....	18
4. KULTURMUITOHÁLDDAŠEAPMI FINNMÁRKKUS	21
Historihkka.....	21
Organiseren ja válddi juohkin.....	22
Stáhtalaš kulturmuithálddašeapmi	23
Sámi ja regionála kulturmuithálddašeapmi	23
Gielddalaš kulturmuithálddašeapmi	24
Museat hálddašeaddjin	24
5. STÁHTUS JA HÁSTALUSAT	24
Automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittut	24
Mearrádusain ráfáidahttojuvvon kulturmuittut	27
Kulturmuittut main ii leat formála suodjalus	28
Fatnasat ja fievrut	30

Kulturbiras, kultureanadat ja ávnnaskeahtes kulturmuittut.....	31
Máilmmiárbi	32
6. ÁŊGIRUŠŠANSUORGGIT	33
Máhttu.....	34
Gaskkusteapmi	34
Hálddašeapmi.....	35
Suodjaleapmi ja bajásdoallan	35
Ovttasbargu ja oassálastin	36
Servodatávki.....	37
Mildosat.....	38
Mielddus 1: Plánabarggu rámmat	38
Nationála ja regionála rámmat.....	38
Riikkaidgaskasaš geatnegasvuodát	40
Mielddus 2: Doahpagiid čielggadeapmi	42

1. ÁLGU

Manne bidjat searaid kulturmuittuide?

Finnmárkku kulturmuittuid ja kulturbirrasiid regionálaplána 2017-2027 lea ovttasbargu vuoruhuvvon. Sámediggi ja fylkkagiella leat vuosttaš geardde ráhkadan oktasaš regionála plána, ja dat galgá nannet kulturmitosuođjaleami ja buoridit ovttasbarggu ain eanet.

Finnmárkku historjá lea hui girjái. Golmma čeardda deaivvadeapmi, kvena/dáru-suoma, sámi ja norgalaš kultuvrraiguin, váikkuha min oktasaš árgabeaivvi. Kultuvrralaš mánggabealatvuohta lea riggodat, ja buktá maid earenoamáš gelbbolašvuođa.

Finnmárku ja riggodagat mat fylkkas leat čuohtejagiid ja duháhiid jagiid leat vuođđun olbmuid eallimii ja eallingeardái. Dán oaidnit mitalusain, gielain, dábiin, báikenamain, huksenvieruin ja luottain duoddariin ja mehciin. Lea dát kulturárbi man ala galgat ovttas hukset, man galgat gozihit ja ovttas gaskkustit.

Áddejupmi kultuvrralaš mánggabealatvuođa ja searvevuođa birra ferte leat vuođđun buot bargui kulturárbbiin Finnmárkkus. Kulturmitoplána galgá sihkkarastit ahte Finnmárkku kulturárbi árvvusadnojuvvo ja gozihuvvo buori vugiin, maddái aktiivvalaš geavahemiin, árvohukseimiin ja mátkeealáhusain. Dasto galgá plána leat buorre vuođđun dasa mo Sámediggi ja Finnmárkku fylkkagiella hálldašit rollaid hálldašaneiseváldin.

Ovttasbargu galgá maid vuhttot gielddaid barggus kulturmuittuiguin ja kulturbirraiguin. Kulturmuittut leat doppe gos olbmot ássat ja vánddardit, ja leat dakkárat maiguin ollugiin lagas birrasis lea dahkamuš. Lea deatalaš gávdat mo dili galggašii láchčit vai ovttas sáhtášeimmet loktet ja seailluhit kulturmuitoárvvuid. Plána áigumuš lea ovttasbarggu nannemiin gielddaiguin ja eaktodáhtolaš organisašuvnnaiguin fuolahit buoret báikkálaš čanasteami.

Mii háliidit, guoskevaš doaibmaplána, doaibmabidjoplánaid ja daguid bokte, bovdet buot fylkka kulturmitosuorggi aktevrroid viiddis ja geažos áiggi váikkuheapmái plána čuovvulanbarggus.

Sign.

Aili Keskitalo

Sámediggepresideanta

Sign.

Ragnhild Vassvik

fylkkasátnejođiheaddji

Duogáš

Sámediggi ja Finnmarkku fylkkagiella leat soahpan ráhkadit oktasaš plána, mii galgá leat vuodđun oktasaš hálddašeapmái ja ovddidit ovttasbarggu Sámedikki, fylkkagiella, giellaid ja eará beliid gaska geat hálldašit ja gaskkustit kulturmuittuid Finnmarkkus. Sámedikkis ja Finnmarkku fylkkagiella lea guhkes ja buorre vásihus bálddalas hálddašemiin, ja dát plána buktá vejolašvuoda ovddasvástádussurggiid beavttálmahttit ja čielggadit ain eanet. Regiovnnaš plána kulturmuittuid ja kulturbirrasiid várás galgá buktit ollislaš gova das makkár stáhtus ja hástalusat leat fylkka kulturmuitosuodjalusa ektui, ja konkretiseret maid galggašii dahkat vai jolvssašii mihttomeriid maid ieš lea defineren ja mihttomeriid dokumeanttain St.meld. nr. 16 (2004-2005) Leve med kulturminner, ja Meld.St. 35 (2012-2013) Framtid med fotfeste. Plánabarggu rámmat leat čilgejuvvon 2. mildosis.

Plánabarggu ferte maid geahčadit našuvnnalaš álgagiid oktavuodas mat dadjet ahte juohke okta giella galgá ráhkadit oasseplánaid kulturmuittuid ja kulturbirrasiid várás. Regiovnnaš plána sáhtášii leat mielde láhčimin saji giellaid boahttevaš bargui kulturmuítóplánaiguin.

Proseassa ja organiseren

Plánaprográmma regiovnnaš kulturmuittuid ja kulturbirrasiid várás giedahallojuvvui politihkalaččat juo 2009:s, ja lei ovdal dan gulaskuddamis. Cealkámušat ledje mielde go plána hápmi ráhkaduvvui. Dollojuvvojedje maid čoahkkimat mángga gielladin birra Finnmarkku ja ásahevvui bargujoavku prošeaktajođiheddjiin. Plánabargu vulggii duođas johtui oktii 2014:s, muhto dalle unnit bargujoavkkuin, okta gii ovddastii Sámedikki ja okta Finnmarkku fylkkagiella, goappašagain kulturmuítófágalaš duogážiin.

2014:s lágidevvui govvenkilvu; «Kulturminner i Finnmark» boktin dihte beroštumi ja govda mieldeváikkuheami Finnmarkku álbmoga gaska. Kilvui bohte mánga evttohusa olles Finnmarkkus ja mediat muitaledje viššalit dan birra. 2015:s bovejuvvojedje buot giellat, museat ja relevánta ásaheusat buktit cealkámuš plána fáttáid ektui, gos stáhtus ja hástalusat ledje erenoamážit deattuhuvvon. Giellaid plánakonferánsas 2015:s ja museaid gulahallančoahkkimis 2016:s muitaluvvui maid plánabargu birra.

2017 giđa giedahalle Sámediggeráđđi ja Kultuvrra ja johtolaga váldolávdegoddi plána, ja sáddejuvvui almmolaš gulaskuddamii. Maŋŋa gulaskuddanáigemeari lágidevvui gulaskuddanseminára, ja teaksta rievdaduvvui mearkkašumiid ektui.

Romssa ja Finnmarkku fylkkagiellat biddjojuvvojit oktii 2020:s, ja dat šaddá áiggi mielde buktit mearkkašumi doaibmaplána ođasmahttimii.

Mihttomearri

Finnmarkku kulturmuítóhálddašemi bajit dási mihttomearri lea ahte kulturmuittuid ja kulturbirrasiid historjjálaš árvvut ja geavahanárvvut aktiverejuvvojit dálá áigái ja sealluhuvvojit boahttevaš buolvvaide. Plána áigumuš lea láhččit buori vuodu Finnmarkku fylkkagildii ja Sámediggái rollaid

hálddašit kulturmuittuid hálddašaneiseváldin, sihkkarastit beaktilis ja einnostahtti hálddašeami ja nannet kulturmuitosuodjaleami vuoddu servodatovddideaddjin.

Čoahkkáigeassu – váldosisdoallu ja huksen

Oassi 2 Árvvut definere historjjálaš árvvu ja geavahanárvvu earenoamáš deatalaš kulturmuitoárvun. Hálddašeami árvovuodđun deattuhuvvojit máhttu, árvvusatnin, ovttáárvosašvuohta, searvan ja ovttasbargu.

Oassi 3 Finnmárku govve mo Finnmárkku ovdahistorjá ja historjá oidnojit kulturmuittuin ja kulturbirrasiin fáttáid oktavuodas mat gusket ássamii ja huksemii, ekonomijai ja ealáhusaide, servodahkii ja kultuvrii, oskui ja árbevirrui ja politihkkii ja fápmui.

Oassi 4 Kulturmuithálddašeapmi Finnmárkkus govve kulturmuitosuodjalusa historjjá Finnmárkkus ja mo hálddašeapmi otne lea organiserejuvvon. Earret stáhtalaš, sámi ja regiovnalaš váldegeavaheami guoskkahuvvojit gielddaid ja museaid rollat.

Oassi 5 Stáhtus ja hástalusat definere mánnga dárbbu ja hástalusat joavkkuin mat gullet automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittuide, mearrádusa bokte ráfáidahttojuvvon kulturmuittuide, kulturmuittuide almmá formálalaš suodjaleami, fatnasiidda ja fievrruide, kulturbirrasiid, kultureanadagaide ja ávnnaskeahkes kulturmuittuide ja máilmmiárbái.

Oassi 6 Ángiruššansuorggit bidjá vuodđun Oasi 5 ja árvvuid, mihttomeriid ja oassemihttomeriid. Ángiruššansuorgi *máhttu* nanne erenoamážit registrerema, kvalitehtasihkkarastima ja gelbbolašvuođa duojs. Ángiruššansuorgi *gaskkusteapmi* deattuha gaskkustanprošeavttaid ovddideami láhčima ja máhttogilvima bokte ja kultureanadagaide ja eanadatárbevieruid bokte. *Hálddašeami* vuolde lea guovddážis ovttasbargu Sámedikki ja Finnmárkku fylkkagieldda gaskka, ja dasto vel gielddalaš plánen. Ángiruššansuorggis *suodjaleapmi ja divodeapmi* vuoruhuvvojit ráfáidahttojuvvon ja mearrádusa bokte ráfáidahttojuvvon visttit, kulturmuittut almmá formálalaš suodjaleami, ja arkeologalaš kulturmuittuid bearráigeahčču ja seailluheapmi. Suorgi *ovttasbargu ja searvan* deattuha earenoamážit ráfáidahttojuvvon ja suodjalan veara visttiid eaiggádiid, eaktodáhtolaš organisašuvnnaid ja museaid. Ángiruššansuorggis *servodatávki* čujuhuvvo gullevašvuođa, identitehta ja geasuhanfámu vejolašvuhtii ja maid geavahanárvui, mátkkealáhussii ja árvoháhkamii.

2. ÁRVVUT

Kulturmuitoárvvut

Finnmárkkus lea čiekŋalis, rikkis ja earenoamáš historjá mii lea joatkán badjel 12 000 jagi. Ollu lágan kulturmuittuiguin lea dát historjá čállojuvvon eanadahkii. Váttna šattut, unnán gilvin ja hárve eanalihkahallamat dahket ahte beassat lagas ja dobbelis vássánáiggi njuolga luottaide. Vuonat mat čujuhit davás ja nuorttas, rabas siseana, resursavuodđu ja ealáhusbarggut, oktavuodát nuorttas ja nuorttasluláš kultuvrralaš ja gielalaš moanaidvuohta leat guođđán luottaid kulturmuittuide ja historjjálaš vásihusaide. Dan lea maid maŋimuš máilmmisoahti ja áigi maŋná soađi. Vásihusaide gullá maid guhkes gaska politihkalaš ja našuvnnalaš fápmoguovddážiidda, mat gaskkohagaid badjelgehčče Finnmarkku olbmuid ja kultuvrraid.

Dán plánaš šaddet dát bealit váikkuhit sihke dan mo kulturmuittuid árvu mearriduvvo ja dan makkár árvovuoddu fylkkagiella ja Sámediggi atnet iežaset hálddašeamis.

Kulturmuittuid árvvu juohkit dávjá máhtto-, vásihus- ja geavahanárvvuide. Kulturmuittut sáhttet addit máhtu ja áddejumi vássán áiggi birra, dat váikkuhit min govaiguin ja vásihusaiguin, ja dain sáhttet leat geavahan- ja njuolga ávkeárvvut. Dáid árvvuid ii dattege sáhte čielgasit sirret nuppi nuppis. Boares visttiid divodeapmi, restaureren ja ođđa geavaheapmi sáhtta leat ovdamunnin sihke biraslaččat ja ekonomalaččat, seammás go aktivisere eará árvvuid. Kulturmuittuin sáhtta leat estehtalaš árvvu, ja dat sáhttet gaskkustit árbevieruid ja kvalitehtaid mat leat jávkamin. Dat sáhttet addit máhtu muhtun guovllu historjjá birra, ja leat mielde nannemin báikedihtomielalašvuođa ja gullevašvuođa.

Jorba goahtesajis eai leat dušše bázahusat ovdeš muoras ja darffis dahkkojuvvon viesus. Das leat maid muitalusat eallinvuogi birra, das mo sáhtta birget dainna maid luondu addá, bearašeallima birra ja das mo máilmmiáddejupmi ja osku leat guođđán luottaid lanjaid organiseremii. Ođđasis ceggejuvvon viessu ii leat dušše visti mii ceggejuvvui maŋná nuppi máilmmisoađi, dat lea maid ávnnaslaš historjámuitalleadji, soađi birra ja olles gilážiid ja gávpogiid boaldima ja duššadeami birra, olbmuid birra geat báhtaredje ja bohte ruovttoluotta, stáhtalaš organiserema ja ođđasis huksema birra, heiveheami ja dárbbu birra, ja huksema ja geavaheami birra. Das lea maid muitalus standardiserema ja dáruiduhttima birra, ja buot birra mii billistuvvui.

Eará dábálaš árvojuohkin, mas lea smávva vuoruheapmi, lea našuvnnalaš, regiovnnalaš ja báikkálaš árvvu. Vaikke vel Finnmarkkus ge gávdnojit kulturmuittut mat duođaštit našuvnnalaš historjjá, de ii leat dakkár juohkin mii dán plánaš lea vuodđun. Go lea sáhka regiovnnalaš ja báikkálaš árvvu gaska, de lea dat maid menddo álkes juohkin, erenoamážit danne go sáhtta oktageardánit váikkuhit. Dat dovddaha ahte Finnmarkkus lea seammalágán, čohkkejuvvon historjá ja badjelgeahččá dan ahte gávdnojit mánnga historjjá, mat dávjá váikkuhit nubbi nuppi, muhto main lea iešalddis maid árvvu. Dán plánaš lea guovddážiis árvvu mánngabealat historjjá oassin, ja daidda geaidda kulturmuittu vássán áiggis mearkkašii juoidá ja boahpteáiggis galgá mearkkašit juoidá.

Kulturmuittosuođjaleapmi lea árbevirolaččat atnán hui árvvus monumentála ja gorges kulturmuittuid, ja eanadagaid oktavuodas daid bargovugiid mat garrasit leat rievadan luonddueanadaga. Ovdahistorjjálaš ja sámi kulturmuittut Finnmarkkus leat dávjá lundui čadnon ja leat máinneheamit.

Eallinvuohki lea hárve dagahan stuorra luonddulihkahallamiid. Maiddái dárú ja kvena/dárú-suoma oktavuodas oaidnit ahte čorgatvuohka ja ođđasis geavaheapmi vuhtto eallinvuogis. Dan sadjái go unnidit árvvu, addá dat sierra árvvu kulturmuittuide.

Dat go heiveheapmi lundui deattuhuvvo dan sadjái go luonddu rievdadit, ovddiduvvo maid árvu mii lea čadnojuvvon kulturárbaí báikenamaid, árbevirolaš báikkiid ja báikái čadnojuvvon mitalusaid bokte. Dáid gohčodit muhtomin ávnnaskeahtes kulturmuittun, muhto dat leat čadnojuvvon min fysalaš birrasiidda. Dat addet midjiide máhtu vássán áiggiid birra, ja buktet seammás ovde áiggi olbmuid lagabui. Árbevierut mat leat čadnojuvvon eanadatiešvuodaide ja luondduhámiide gomihit čielga rájáid luonddu ja kultuvrra gaskka, ja addet eanadahkii eallima ja oaivila. Finnmárkkus lea dán oktavuodas hui rikkis kulturárbi.

Dát plána deattuha earenoamáš garrasit kulturmuittuid iešárvvu, historjjálaš árvvu ja geavahanárvvu.

Iešárvvuin oaivilduvvo ahte kulturmuittuin lea árvu nugo dat leat, beroškeahhtá masa sáhttet geavahuvvot dahje masa sáhttet leat ávkin. Iešárvu sáhtá čilget ovddasmorašin ja árvvusatnimiin min ávnnaslaš birrasiidda ja dasa maid dat govvidit.

Historjjálaš árvu lea čadnojuvvon kulturmuittuid mearkkašupmái gáldun historjjálaš máhttui. Historjjálaš árvu guoská ássanhistorjjá, ealáhushistorjjá, oskuhistorjjá ja vistehistorjjá surggiide, ja maid servodathistorjái ja politihkalaš historjái. Guovlluin gos leat unnán čálalaš gáldot historjái, ja doppe gos dasa lassin historjá lea muhtomin čiegaduvvon ja duššindahkkojuvvon, lea kulturmuittuid historjjálaš árvu earenoamáš deatalaš.

Kulturmuittuid geavahanárvu sáhtá leat njuolga dahje eahpenjuolga. Visttiin ja fysalaš ráhkkanusain sáhtá leat njuolga geavahanárvu, ja lea iešalddis mihttomearrin ahte geavaheapmi jotkojuvvu dahje ođasmahttojuvvu, vai eai várjaluvvo guoros garran. Lea deatalaš ahte hálddašaneiseválddit láchččet dili geavaheapmái mii lea heivehuvvon dálá áigái, seammás go suodjalanárvvuid árvvusatná.

Maiddái doppe gos eai geavahuvvo aktiivvalaččat sáhtá kulturmuittuin leat geavahanárvu. Daid máhtto- ja vásihanárvvuid sáhtá aktiveret, nugo oahppa- ja mátkeealáhusáigumušaide. Báikegottiin gos olbmui lea aktiivvalaš oktavuohka iežaset historjái ja birrasiidda sáhtá dat oidnot árvoháhkamis, ja kulturmuittut ja eanadat sáhttet leat geasuhannákca sihke sidjiide geat orrot guovllus ja sidjiide geat gallestallet.

Hálddašeami árvovuodđu

Buot almmolaš hálddašemiin fertejit leat láidesteadjit nugo demokrátalaš politihkalaš stivren, riektasihkarvuohka almmolaš eiseválddiin ja beaktilis resursageavaheapmi ja mihttomeari joksán. Sámedikki ja Finnmárkku fylkkagieldda árvovuodđu kulturmuittohálddašeamis lea lassin dasa huksejuvvon máhtu, árvvusatnima, ovttáárvosašvuoda, searvama ja ovttasbarggu prinsihpaid ala.

Máhttu

Lea deatalaš ahte Finnmárkku fylkkagieldda ja Sámedikki kulturmuittohálddašeapmi lea huksejuvvon máhtu ala, ahte hálddašeamis lea buorre gelbbolašvuohka ja ahte dat deattuha máhttogaskusteami. Gávdno ollu máhttu ja gelbbolašvuohka kulturmuittuid birra eaiggádiid, geavaheddjiid ja eará

priváhta olbmuid gaskka, ja eaktodáhtolaš organisašuvnnain. Gulahallan ja lonohallan lea deatalaš kulturmuitoárvvuid seailлуheamis.

Árvvusatnin

Kulturmuithálddašeapmi ferte vuos kulturmuittuid árvvusatnit ja nuppi bealis árvvusatnit kulturmuittuid eaiggádiid ja geavaheddjiid. Muhtomin leat dát bealit vuostálagaid. Ii galgga leat nu ahte dušše nubbi bealli oktageardánit adnojuvvo árvvus.

Ovttáárvosašvuohta

Ovttáárvosašvuođa prinsihppa guoská máŋgga suorgái. Guokte ovttáárvosaš beali ferte leat vuodđun fylkkagiella ja Sámedikki buori oktavuhtii kulturmuithálddašeamis.

Eiseváldin, bálvalusaddin ja servodaga árvvuid hálddašeaddjin lea kulturmuithálddašeamis geatnegasvuohta vuhtiiváldit álbmoga ja ovttaskas olbmuid beroštumiid. Rabasvuohta, váikkuheapmi ja luohtámuš leat guovddáš doahpagat dan oktavuodas, ovttas máhtuin kulturmuitoárvvuid birra ja áddejumiin daid ektui.

Ii buot kulturmuittuin leat justa seamma árvu. Kulturmuittus sáhtte ovdamearkka dihte leat stuorra symboláárvu dakko gokko geavahanárvu váilu. Ahkeárvu ja máhttoárvu definerejit muhtun kulturmuittuid automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittun. Ovdal go daid sáhtta rievdadit/ jávkadit, ferte daid ohat luvvejuvvot, ja jus ohcan miedihuvvo, de maid duodástuvvot. Muhtun oassi kulturmuittuin leat mearrádusa bokte ráfáidahttojuvvon, ja áigumuš lea leamaš daid seailлуhit boahhteáigái. Dattege lea deatalaš diehtit ahte sámi, dáža ja kvena kulturmuittut čájehit ovttáárvosaš joavkkuid historjja ja kultuvrra. Hálddašangeavahusat ja -vuoruheamit galget dan maid čájehit.

Searvan

Fylkkagiella ja Sámediggi hálddašit álbmoga ovddas kulturmuittuid. Eaiggádiid ja geavaheddjiid searvan ja váikkuheapmi lea vuoigatvuohta, ja maidái árvun kulturmuittosuođjaleapmái oppalaččat. Searvan sáhtta eastadit ahte kulturárbi ja árbediehtu billašuvvá ja dušša, nannet gullelašvuođa ja dagahit ahte kulturárbi buktá ilu ja ávkki.

Ovttasbargu

Cealkámušat plánaproseassas earret eará gielddain, museain, historjáservviin, giellaguovddážiin ja arkiivvain čájehit ahte suorggit maid bargu gokčá nuppiid surggiid barggu, barget ollu, ja ahte lea ovttamielalašvuohta das maid lea deatalaš seailлуhit ja gaskkustit, go guoská ovdamearkka dihte vistasuođjaleapmái, máilmmiárbái ja ávnnaskehtes kulturárbái. Iešguđet aktevrrain leat maid ollu seamma hástalusat. Dás sáhtta namuhit váilevaš doarjjaortnegiid, váilevaš máhtu kulturhistorjjálaš árvvuid birra ja dárbbu buoret koordineremii. Sáhtta namuhit váilevaš ekonomalaš doarjjaortnegiid, dárbbu buorebut koordineret ja váilevaš resurssaid ja reaidduid maiguin gaskkusta máhtu kulturhistorjjálaš árvvuid birra báikkálaččat. Eanet ovttasbargu dagašii álkibun máhtu lonohallat, atnit ávkki nubbi nuppi gelbbolašvuođas ja ovttastahttit kulturmuittobarggu.

Ávkkálaš ovttasbargu Sámedikki ja fylkkagiella gaskka gáibida beaktilis ja ulbmillaš bargujuogu. Ferte dohkkehit ahte leat earuhusat ovddasvástádussurggiin ja bargovugiin. Seammás ferte dovddastit ahte muhtun surggiin gokčá nuppi ovddasvástádus nuppi ovddasvástádusa. Gulahallan,

fleksibilitehta ja servodatberoštumiid ja servodatdoaimma vuhtiiváldin ferte leat vuodđun, vai barggut ollislaččat buktet stuorra árvvu.

3. FINNMÁRKU

Namma Finnmárku

Hálddahuslaš ovttdat man mii odne gohčodit Finnmárkku fylkan, ásahuvvui 1918:s, ja luvvii seammás nama Finnmarken amt, mii fas ovdal gohčoduvvui Vardøhus. Ámtamánnebáiki lei álgoálggus Vardøhus festning. Dat sirddašuvvui dan maŋŋil gaskal Várggáha, Čáhcesullo, Áltá ja Romssa, gitta ámtamánnebáiki biddjui bistevažžan Čáhcesullui 1894:s.

Namma Finnmárku, mearkkašumis sámiid riika, dahje Finnmark nu go lea čállojuvvon ságáčállosiidda, manná ollu guhkkeli maŋás áiggi. Egila ságá, čállojuvvon 1200-logus, muhtin čiegu čállis, lea váldoolbmog Eil Skallagrimssona eallima birra ja su soga, geat elle muhtomin 900-logus. Ságas muitaluvo Torolv Kveldulvssons reaissu birra go mátkkoštii gáibidit sápmelašvearu. Son lei oaivámuš Hålogaláttis Harald Hårfagre áiggi. Finnmárku čilgejuvvo ná: “Finnmarken lea hui stuoris, Oarjjabealde lea mearra, ja das borret stuora vuonat sisa guvlui, ja dan seamma davábealde ja viidáseappot miehtá nuorttas guvlui. Guhkkelis lulde lea Norga. Finnmarkenii gullá meastta buot bajimus oassi riikkas, lihka guhkás luksa go Hålogaláddi rittu mielde”.

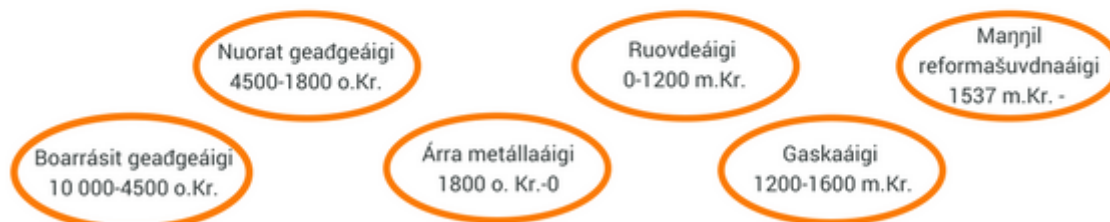
Eanas oassi kulturmuittuin dán guhkes áigodagas mat duođaštit orruma Finnmárkkus, eai boađe ovdan nátionála eai ge regionála rájít nu go mii daid odne dovdat. Beaivválaš dadjanvuohki nu go “vuosttaš norgalaš” ja “vuosttaš Finnmárkulaš” geavahuvvojit dávjá go gávdnojit dološhistorjjálaš áđat. Lea dieđus álkit dadjat “vuosttaš Áltálaš” go “vuosttaš dinggat mat čájehit orruma ja leat gávdnon lahka dan báikki mii mánga duhát jagi maŋŋil oaččui nama Alta (sámegillii Áltá), (kvena-/suomagillii Alattio)”. Lea ankkre dehálaš diehtit ahte dat namat maid mii bidjat áđaide min birra, ja movt mii daid oaidnit, eai leat agálaš dahje rievdatkeahtes duohtavuodát. Go geográfalaš namaid birra plánaš, de lea dat dan mearkkašumis ahte “dat namma maid dat oktii oaččui”, ii ge dan mearkkašumis “dan namas mii das álo lea leamaš”.

Maiddá go geahččá nama Sápmi, mii lea sápmelaččaid namma iežaset guovllus, de lea dehálaš diehtit ahte namma iešalddis ii sáhte sirdojuvvot áigái ovdal go sámi kultuvra ja identitehta ilbmagođii. Dasa lassín boahtá dat ahte Finnmárkkus sáhttet leat davvisámi, nuortalašgielat, dáru, kvena ja suoma namat. Dát lea riggodat mii dán plánaš lea jurddašuvvon loktejuvvot ovdalii go veahtudit.

Luondu ja resurssat

Finnmárkku luondu lea rikkis ja girjái. Fylka lea árktalaš ja subárktalaš dálkkádaga rádjeguovllus. Iešguđet lágan dálkkádatguovllut ja luonddušlájat leat danin hui lahkosis nubbi nuppi, ja mánggalágan resurssat leat háhkamis olahanmuttus. Resursariggodagat mearas ja eatnamis leat buktán Finnmárkku olbmuide eallinvuođu duháhiid jagiid.

Finnmárkku áigodatjuohku

Riddoguovlu lea suorggiduvvon guhkes, govda ja čiekŋalis vuonain. Dušše Álttávuotna lea meastta gitta olggumusas. Eará vuonat leat dego stuora áhpemohkit/ luovttat. Áhpeguovlluin davábealde ja nuorttabealde Finnmarkku leat máilmmis meastta eanemus guolit. Ovttas rabas vuonaiguin leat dát leamaš vuodđun váldoáššiin manne olbmot orruogohte Finnmarkkus áramus áiggiid; ealli mariidna resurssat nu go guolli, mariidna njiččasat ja mearalottit.

Vuonaid gaskkas leat njárggat main dušše oarjjabealde leat alpiidna hámit, ja 95% fylkkas lea vuollelis 600 mehtera meara bajábealde. Oarjefylkkas leat eanet stuora sullot olggobealde vuonaid. Ollu vuonat jotket bajás viiddis johkaávžžiiguin stuora, bárolaš siseatnamii, Finnmarkku duoddarii. Eanaguovllut leat vuodđun nuppi váldoelementii olbmuid ássamis Finnmarkkus: boazu. Dasa gullá ahte guohtuneatnamat siseatnamis eai leat ráddjejuvvon topográfalaččat, muhto das lea lunddolaš joatkka, maiddá meattá dan mii dál lea ráddjejuvvon riikarájaid bokte sihke luksa ja nuorttas.

Vuosttaš olbmot dáppe orro eanadagas mii lea árttalaš, rabas ja galmmas. Siseatnamis lei assás jiehkki. Go jiekŋa jávkai lei biras lieggaseabbo go dál, ja soahkemuorra ja beahci šaddagođii siseatnamis ja dagai suhkes seaguhusvuoddiid. Dát dagahii olbmuid vejolašvuoda váldit atnu siseatnamiid gos sii bivde ja oggo luosaid jogain. Riddoguovllus bivde guliid ja mearalottiid seammás go doppe gávdnoje ollu monit ja skálžoealánat. Sullii 4000 o.Kr. lei biras galbmaseabbo. Riddoguovlu lei duottarin, ja dat stuora vuovddit siseatnamis jávke guhkit áiggi badjel. Sullii 1800 o.Kr. lei dálkkádat sullii ná go dál.

Maŋimus jiekŋaáigi Skandináviassas lei badjel 10 000 jagi áigi. Ii lean nu ahte jiekŋa sutta lalde álggos ja davás guvlui, nu ahte dáppe bievlai maŋimus. Juo ovdal 12 000 jagi áigi lei Finnmarkku- riddu ja das nuorttas jienja haga. Dalle lei vuossan oassi Skandináviassas muđui jienja vuolde.

Jiehkki deaddu lei deaddán eatnama vuollelii nu ahte mearra lei badjelis go dál. Go jiekŋa suddagođii de álggii eanan lohtanit. Ollu sajiin riddoguovlluin gávdnojit boares gáddegiččat ráidun vulos dálá mearadássái. Go sii geain lei dárbu meara resurssaide dávjá orro lahka mearragátti, de leat fiervvái dehálaš gávdnosat das makkár áiggis olbmot leat orron doppe. Eanan lea ain lohtaneame, unnit eanet, ja dat bohtá das man assái jiekŋa lei. Finnmarkku- rittus lohtana eana sullii 2 mm jahkái, jus dálkkádatrievdamat dagahit ahte mearra lohtana, de bohtá dát rievdat.

Finnmárkku kultureanadat čájeha ahte davvi dálkkádat, ja orgánalaš materiála suddan ja rásiid šaddan manná njoazibut dáppe go lieggasit guovlluin. Vel guovlluin nai gos ii leat mihkke vaháguhttan guovlluid, leat vel dat boarráseamos mearkkat olbmuid manis seailuhuvvon struktuvrrat mat leat oidnosis.

Orrun ja huksehusat

Gávdnon orrunsajit, sihke siskkobealde ja olggobealde Várnjárggas, čájeha ahte ii mannan guhkes áigi dan rájes go jiekŋa suttai ovdal go vuosttaš unna jovkkožat bivdit ja guolásteaddjit bohte riddoguvlui. Ceavccageađggi/Mortensnes guovllus Unjárgga gielddas leat registrerejuvvon orrunsajit dahje doaimmahanguovllut sullii 80 m bajábealde dálá mearradási. Dát báiki lea identifiserejuvvon manŋil go leat gávdnan ávnasbihtáid (geađgebinnát main leat ráhkadan bargoreaidduid), ja duodaštit muhtin dain vuosttaš olbmuid birra mat bohte dáidda guovlluide.

Go fas mannat veahá ovddos guvlui áigodagas man gohčodit boarrásit geađgeáigin (10 000 -4000 o.Kr.), de ihtet vuosttaš dovdájeaddji vistesajit oidnosii. Dat leat tealtárieggát ja jorba goahtesajit unna goahtelágáš huksehusaid manis. Dáid sáhtta leat váttis fuobmát olbmui gii ii leat hárlánnan.

Ođđasit geađgeáiggis (4000 - 1800 o.Kr.) šaddet visttit stuoribut ja nannoseappot, ja leat dávjá eanet ovttá báikkis. Soaitá leat ahte resurssaid háhkan lei sihkkareabbo miellddisbuvttii ahte sáhtte guhkit orrut ovttá sajis, ja unnit fárredit jahkodaga mielde báikkis báikái. Láhtti goivojuvvui vulos eatnamii ja seainnit šadde assábut. Seinniit dahke muoras, darffis, geđggiin, eatnamis ja sáddos.

Duktásajit oidnojit dál jorbbasin dahje meastta njealječiegar gohpin, go láhtti lea leamaš goivojuvvon vuollelii eatnanlábi ektui das lahkosis. Loahpas ođđasit geađgeáiggis gávdnojit earenoamáš hámat duktásajit, main leat mánga lanja ja olgouksasajit, ja main leat guokte árrana gasku. Dáid manŋil, árra metállaáiggis (1800 o.Kr.) gitta álgu geahčai min rehkenastináiggi, álge gávdnot vulos goivojuvvon duktásajit main lea dušše okta árran. Dán áigodagas rievddai dálkkádat, šattai čoaskáseabbo ja njuoskaseabbo. Árvuduvvon lea ahte bohcco johtolagat, nu go mii daid dovdat historjjálaš áiggi rájes mas geasseorohagat leat mearragáttiin ja dálveorohagat siseatnamis, lea ásahuvvon go mii boahtit dán áigodahkii. Dát dagai vejolažžan plánet viidábut goddebivddu.

Ruovdeáiggi rádjái rievddai mobiliteta, go johtáladde jahkodatbáikkiid mielde. Ruovdeáiggi rájes (o-1200 m.Kr.) leat gávdnon duktásajit viesuin main lea ollu sullasašvuohta go árbevirolaš sámi visttiin. Goahti lea dahkkon soagis, beassis ja darffiin. Bealljegoahti lea dat boarráseamos goahtemálla. Bealljegoahti ja bealljetealtá, maid sámegillii goappašagaid gohčodit bealljegoahtin, lei dábálemos vistemálla gaskaáiggis (1200 - 1600 m. Kr.) ja gitta 1800 lohku. Lávvu lea geahppasit goahtemálla, guođohanlávvu mas leat njuolgo lávvomuorat. Oktasašgoahti, mas leat njeallje njuolgo stoalppu čiegain ja njeallječiegar láhtti, dávjá guovttelanjat, lea ođđasit málle. Dohko čáhkkehede sihke olbmuid ja elliid, ja lei dábálaš mearrasámi guovllus ođđasit áiggis, sullii 1800 logu rájes. Sihke siseatnamis ja riddoguvlluin leat dološ sámi áittit ja áiteráiddut iešvuohtan kultureanadagas.

Riddoguvllus Davvi-Romssas gitta Giehkirnjárgii, mii dál lea Ruoššas, ja eanemusat Nuorta-Finnmárkkus, gávdnat mii nu gohčoduvvon mánggalanjat duktásajiid, duktásajiid visttiin main ledje 5 gitta 18 lanja, main lei feaskkir gaskkas ja oktasaš viessosajis, Seainnit ledje dahkkon geđggiin ja

eatnamiin ja gokčojuvvon darffiiguin, ja siskkobealde ledje fielloseainnit. C14-beaivádeapmi čilge ahte mánggalanjavisttit ledje anus sullii 1300-1500 m.Kr. Rokkahagat mitalit ahte lea vejolaš ahte dát lei ovttasdoaibma gaskkal sápmelaččaid, dážaid ja karelaid.

Nuppi máilmmisoađi rádjái lei Finnmárkku riddoguovllus guolásteapmi ja oapmedállu dábáleamos, boazosámiid geassebáiki, guolástanbáikkat ja visttit mat doaimmahedje gávppiid, nu go gávpebáikkat ja ráhkaduvvon gávpesajit/gávpogat. Guolástangiliin ledje viesut hui lahkalaša. Ollu gilit Finnmárkkus leat ášahuvvon lahka guolástanbáikki, gávpebáikki dahje luoddaearu.

Eanas oassi boares muorra- ja goahtehuksehusain boldojuvvo nuppi máilmmisoađis. Duháhiid mielde viesut, návehat ja áittit, industriijavisttit, gávppit ja guollerusttegat billistuvvo dahje boldojuvvo. Nuorta-Finnmárkkus báhe muhtin boares muoraviesut ceaggát. Dat mitalit girjás huksenhistorjjá masa dáža, sámi, ruošša ja suoma huksenvierut leat seaguhuvvon. Ruoššaviesut mitalit pomoragávppašemi birra ja Ruošša váikkuhusaid birra árra 1700-logu rájes. Várjjat-viesut, lotnolasvisttit main ledje eanet doaimmat nu go orrunvistin ja návehin seamma dáhki vuolde, leat čadnon kvena ássamii ja čájehit sihke oktasašgoađi báikkálaš ja ruošša/gárjillaš huksenvieru váikkuheami. Áteráiddut mitalit dáloniid ja boazosápmelaččaid ovttasbarggu birra, nu gohčoduvvon verddevuođa birra.

Finnmárkku ja Davvi-Romssa ođđasishuksen maŋŋil nuppi máilmmisoađi duvdilii boares huksenárbevieruid eret, ja sadjái ášahuvvo ođđasishuksenáiggi gáibádusat sosiálalaš ovttaláŋavuhtii, doaimmalaš čovdosiidda ja ovttasullasaš huksenmáliide. Ođđasishuksenáiggi viesut Finnmárkkus ja Davvi-Romssas leat našuvnnalaččat sierra dilis.lassin dasa ahte dat duođaštit jávkadeami olles giliin ja gávpogiin, de dat maid speadjalastá áigejurddašemi olles servodagas. Sámi guovlluin dahkkoje viessomálet nu ahte leat heivehuvvon sámi eallinmálla ja ekonomiiiii. Visttit ođđasishuksenáiggis gávdnojit sihke unna áittážat ávdnasiiguin dahkkojuvvon mat ovdal leat leamaš anus ja standárda mielde dahkkon oapmeálut ja viesut, ja maid eahpedábálaš maŋŋil soađi-arkitektuvrra mielde dahkkon almmolaš visttit nu go girku ja suohkanviessu.

Soađi vaháat čuhce hui garrasit guollerusttegiidda ja káijaide. Dehálaš kulturmuittuid gaskkas maŋŋil sođeáiggi, mat gullet guolásteapmái, sáhtta namuhit guollerusttega Foldalbruket Gilevuonas, heaittihuvvon guollerusttet mas leat árbevierut maŋás gitta álggogeahčái 1900-logu. Dáppe lea, nu go mángga eará báikkis riddoguovlluin, leamaš vuostáiváldinrusttet gos buvttadedje goike- ja sálteguoli, ja maid lievladedje guolleuvuoja ja gos láigohedje visttážiid olggobealde boahtti guolásteddjiide.

Ekonomiija ja háhkan

Teknologalaš bealis bohte rievdadusat mángga háve, sihke go geahččá vuodđoávdnasiid, reaidduid ja bargomáliid. Eanas duhátjagiid go olbmot leat orron Finnmárkkus, de leat neavvut ráhkaduvvon geađggis, muoras, dávtiin ja čorvviin. Go orro nu lahka dálá Ruošša olbmuid, geat atne metállaid, de bođii deike maid árrat metálla, veaiki, bronsa ja ruovdi. Okta Norgga boarráseamos metállagávdnosiin, lea veaikedággir sullii 1800 o.Kr, ja gávdnui Stuvoravuonas siskkimusas Várjjatvuonas.

Guhká lei eallingeaidnu bivdu, háhkan ja guolásteapmi, ja maid murjen ja borahatti šattuid čoaggin. Finnmárkkus gávdnojit dat stuorimus bivdorokkit goddebivddu rájes. Duottarguovlluin gávdnat mii geđggiiguin huksejuvvon seibošat ja báhčniráiggit. Várjjatvuonas, nu go Noiddiidčearus Báhcavuona gielddas, gávdnojit geađgeseibošat mat mannet stuora gárddiide. Vuollesis eatnamiin ja siseatnamis gávdnojit vaikko man ollu bivdorokkit, áinnas dakkárat mat leat huksejuvvon stuora vuogádaga mielde mat botkejit johtingeainnuid. Dát sáhttet leat hui boarrásat. Bivdoroggevuogádagat leat earenoamáš ollu muotkkis gaskal Deanujoga ja Várjjatvuona. Buot stuorimus dain lea okta mas leat lahka 1000 rokki ovttá vuogádagas, mii álgá oarjjabealde Gollevári Deanu gielddas ja manná meastta gitta Stuorravutnii Unjárgga gielddas, nu ahte dat leat botkejit olles muotkki gaskal joga ja vuona.

Boazodoallu, geavahuvvon fievrrideapmái, biebmun ja seaktin lea hui áigá álggahuvvon. Nomádalaš boazodoallu bođii veahá maŋgil, sullii 1500-1600-logus. Boazodoalu kulturmuittut, nu go árranat, lávvoriggesajit, čiegát, bohčnibáikkid, mearkunbáikkid ja doaresáiddit, leat unnán registrerejuvvon. Sivvan dása lea go systemáhtalaččat registrerejuvvon kulturmuittut hui dávjá leat lahka eanadoalloguovlluid, báikkiide luottaid lahka ja dálá ássansajiide.

Sihkkaris mearkkaid maŋgil šibitdoalu gávdnat mii Finnmárkku mearrasámi guovlluin, sullii 6-700 jagi boarrásat. Dalle lei eanadoallu juo leamaš riddoguovlluin lulleis Norggas juo mánga duhát jagi. Bivdo- háhkan- ja guolástanekonomiija lei nanus ja ceavzil Finnmárkkus, soaitá leat danin go dáppe buktagat, nu go guolli ja náhkit, ledje beakkánat eará guovlluin. Lea jáhkehahtti ahte ealáhuslaš ja kultuvrralaš rájít eanadoalu servodagaid ektui oarjjás- luksa ja nuortas- luksa maid lei etnalaš ráddjejuvvo das maid mii dál dovdat norrøna kultuvran ja sámi kultuvran, nu go mii oaidnit álgoálggus rájes gitta sullii 2000 o.Kr. ja masa mis leat čálalaš gáldut álggu rájes min rehkenastinášigis. Dat ahte boazodoallu ja šibitdoallu álggahuvvojedje dáppe, ii mearkkaš ahte bivdu ja guolásteapmi masse mearkkašumi. Heiveheapmi mas ledje bivdu, háhkan ja šibitdoallu, ja dávjá maid boazodoallu, bisuhuvvo guhkás ođđaáigái.

Bivdui, ja maid loahpageahčen goddebivddus, váldojuvvo bissut atnui sullii loahpageahčen 1600-logu. Muhtin gáldu Čáhcesullo-dikkis 1702, muitala ahte eanas sámebearrašiin Várjjagis lea bissu. Historjjálaš gáldut čájejit ahte goddebivddus lei stuora mearkkašupmi vel gaskkamuttus 1700-logu, muhto ahte bissuid sadjái de ledje bohtán bivdogárddit ja bivdorokkit. Muhtun sajiin jotkkii goddebivdu 1800-lohkui.

Go goddealut unno, de bidje soapmárat eanet návccaid šibitdollui a guolásteapmái, ja earát fas ovddidedje boazodoalu eanet spesialiserema guvlui, ja johtáladde guhkit gaskkaid. Boazodoalu ođasmahttin dáhpáhuva easkka 1950/60-logus, ja 1900-logu mielde lea boazodoallu ovdánan intensiiva hámis eanet viiddis hápmái. Vaikko boazodoallu lea rievdan eanet spesialiserejuvvon nomádaboazodoallun, de lei mearaguollebivdu dehálaš oassi ealáhusjohtolagas gaskal siseatnama ja rittu. Boares verdde-árbevierut, olmmáivuohta- ja ovttasbargovuogádat gaskal dáloniid ja boazosápmelaččaid, lea seailuhuvvon otnášii muhtin báikkiin.

Eanadoallu Finnmárkkus ledje ja leat ain vuosttažettiin birgo- ja mielkebuvttadanealáhusat. Gitta maŋgil soađi lei dábálaš eanas sajiin ahte gávdnui háhkaneanandoallu. Niittuid geavaheapmi bisuhuvvui gitta sullii 1950-logu rádjái. Sisaboađu ožžo dasa lassin guolásteamis, bivddus, murjemiin ja duddjomiin, ja dasto maŋgil vel luoddabargguin, industriijas, vuovdebargguin ja fievrredemiin.

Mii guoská guolásteapmái, de ledje gárdni mas lea ávnnaldat dahkkon dávttis, ja maŋŋil metállas, áidna bivdorsttegat dassážiigo liidna válđui atnui 1600-logus ja fierbmi 1700-logus. 18- ja 1900-logus álge geavahit fierbmeleanjkaid, dan maŋŋil fas sáidesoaikonuohti, ja oktanaga dáinna buvttii ođđa áigi motoriserejuvvon guollefatnasiid. Giđđadálvebivdu dahje šákšadorskebivdu Finnmárkkus, masa eará guovllu guolásteaddjit serve aktiivvalaččat, ii lean nu go gođđadorskebivdu Lofuohtas, organiserejuvvon gávpefatnasiid bokte Bergenis. Guolásteapmi lei danin vuodđun eanet gávppašeapmái Finnmárkku gávpogiin, eanas oassi lei goikeguolli. Šákšadorskebivdu lassánii vuosttaš oasis 1800-logus.

Ráktorokkit leat kulturmuittut maid leat beaivádan áigodahkii gaskal Kristusa riegádeami ja 1200-lohkui. Dat gávdnojit olggut riddoguovlluin Davvi-Romssas ja Finnmárkkus. Dat leat 2 gitta 4 mehter guhku ja gitta mehtera čiekŋalat, ja dain leat dávjá állegeađggit ravddain. Árvvoštallojuvvo ahte ráktorokkiid geavahedje sápmelaččat vuoššat oljju njuorjju ja bossu buoiddis.

1500-logus bivde Hollándda olbmot bossuid Finnmárkku- rittus, ja 1870-jagiin álggahuvvui industriijalaš bossubivdu. Njunnošis lei Svend Foyn, guhte maid gávnnaš granáhtaárima. Ruhtavehkiin lulde huksejuvvo máŋga bossustašuvnna miehtá Finnmárkku- rittu. Bivddu sáhtii gohčodit goaves geavaheapmin, ja bossuáddodat njiejai oalát.

Vuosttaš stuora ruvke Finnmárkkus lei veaikerokkahat Njoammelgohpis Gáivuonas Álttás. Ruvke lei doaimmas 1826 rájes 1909 rádjái, ja lei guhká Finnmárkku stuorimus bargosadji. Ráktodoaimmahat Álttás álggahuvvui gaskamuttus 1800-logu, ja bođii duodas johtui maŋŋil čuohtejahkemolsuma. Dalle lei earret eará gávpotbuollin Hámárfeasttas 1890:s ja Ålesundas 1904:s mii mielde buvttii ahte jearahišgohte ollu dáhkegeđggiid. 1906 áhahuvvui ruovdemálbmaruvke A/S Sydvaranger Girkonjárgii. Fitnodat lei eanas oasi 1900-logus riikka stuorimus ruvkefitnodat.

Servodat ja kultuvra

Gažaldat gos dat bohte dat vuosttažat geat ásaiduvve Finnmárkku maŋŋil jiekŋaáiggi, lea guhká leamaš digaštallojuvvon. Ođđasit dutkan ja arkeologalaš gávdnosat ja jienja ruovttoluottamannanminsttar čájeha ahte vuosttažat bohte nuortan, Guoládatnjárgga rittus. Ledje gottiid johtin ja dat rikkis resurssat mearas mat háste olbmuid deike. Áiggiid mielde leat olbmot boahtán mearragátti sihke lulde ja nuortan, ja go jiekŋa jávkka, de maid siseatnama bokte. Sii eai leat orron iehčanassii, muhto sis leat leamaš oktavuodát ja lonohallamat ránnjáiguin ja maiddái olbmuiiguin guhkkelis eret.

Vuosttaš álbmotčoahkáš maid sáhtta identifiseret Finnmárkkus, leat sápmelaččat. Vuosttaš čalbmevihtangovvadás Finnmárkkus lea háløyg-njunnoša Ottara muitalus iežas mearrareaissus Romssa- guovllus Vilgesmerrii juste ovdalaš jagi 900 m.Kr. Ottar muitala ahte Finnmárkku rittus lei son oaidnán dušše guolásteddjiid ja loddebivdiid ja bivdiid, ja sii ledje buohkat sápmelaččat.

Geađgeáiggis fitne lulliboahtti olbmot Finnmárkkus duollet dálle. Sihke norrøna olbmuiin ja álbmogiin mat bohte nuortan, lei oktavuohka sápmelaččaiguin gávpe-, vearromáksin- ja rievidanmátkkiid bokte.

Nuortalašsámiin ledje Máttá-Várjjat ja dan lahka guovllut dálá Suomas ja Ruoššas meastta dušše sin geavahusas gitta 1800-lohkui. Nuortalašsámiin bisuhuvvui boares siidavuogádat guhkimusat. Siida mearkkaša joavkku bearrašiin geat ovttas hálddašit ja geavahit dihto geográfalaš guovllu ja lea maid guovllu namman. Dutkamat nuortalaččaid siiddain lea addán ollu máhtu servodatorganiserema birra maiddái eará sámi guovlluin.

Olggut rittus gávdnui bistevaš dáža orrun 1100-1200-logus. Lei goikeguollegávpi guollegávppašeddiiguin (hanseáhtaiguin) Bergenis mii bijai vuođu ásahit guollegiliid miehtá Finnmárku-rittu. Buorit áiggit geasuhedje maid olbmuid eará guovlluin Davvi-Eurohpás, ja guollegilit sturro.

Muhtin gáldu 1589:s namuha 17 guollegili Finnmárkkus gos lea sierra girku. Earret eará Irenjárga, Stappen, Goaskinvággi, Ohppán, Helnes, Skiehttebiergi, Vuokkát ja Máhkir, mat dál leat ávdimin. Muhtin báikkit guorranedje go heajos guollehaddi manjit oasis 1500-logus dagahii ahte eallin guollegiliin šattai vaddáseabbo. Heaju guvlui dagahii maid Finnmárkomonopola, mii láigohii riikaguovllu eret Bergena gávpeolbmáide. 1600-1700-loguin njiejai dáža álbmot garrasit Finnmárkkus. Muhtimat geassádedje siskelii vuonain, gos lei geahppasit doallat omiid, muhto oallugat guđde Finnmárkku. Muhtin guovlluin mielddisbuvttii dáža ásaiduvvan vuotnaguovlluide gilvvu guohtunressasid nalde mearrasámiiguin. Dávjjimusat mielddisbuvttii dat ahte sápmelaččat šadde gáidat eret. Dál leat vel báhcán goahtesajit gos sis ledje geasseorohagat.

Sámiin lei dattetge juohkelágan ealáhusheiveheapmi, eaige sii lean sorjavaččat seamma ollu jáffuin ja eará gálvvuin Bergenis, ja sámi álbmot laskkai seamma áigodagas. Vuollegis olmmošlohku muđui attii maiddái buriid ovdánavvejolašvuođaid boazodollui, sihke geasse- ja dálveguohtumiin.

Mii diehtit ahte kvenat leat namuhuvvon historjjálaš diehtogálduin. 1700-logus bođii vuotnaguovlluide ja johkalegiide Finnmárkkus ollu kvena álbmot. Sii bohte iešguđege osiin daláš davvi ja oarjjabeale osiin Ruotas, man oassi Suopma dalle lei. Vuosttaš kvenat bohte Álttá guvlui birrasii 1700:s, ja manjelaččas Porsáŋgui ja Deanuleahká. Gávvuona veaikedoaimmahaga ásaheamis Álttás 1826:s lei mearkkašupmi maiddái sisafáremii. Hui ollugat fárrejedje 1860-logus, earret eará goavvejagi geažil Suomas. Muhtun báikkiin, erenoamážit Nuorta-Finnmárkkus, ásse ollu kvenat. Čáhcesullos ledje measta golbma njealjehasoasi álbmogis kvenat. Deike ledje sii boahtán jahkeviissaid guolástit, nu ahte sii eai fárren amas guovlluide. Kvenain lei eanadoallu lotnolagaid vuotna- ja johkabivdduin, ja sii ledje dovddus čeahpes eanadoallit, guolásteaddjit ja giehtaduojárát.

Gávppašeamis olbmuiiguin davvenuorta Ruoššas leat hui boares ruohttasat Finnmárkkus. Álggos ledje vuos sámiin gálvvut maid vuvde, nugo náhkit. 1600-logu loahpa rájes šattai muhtun lágan searvevuolta, man oktavuodas váldoáššis guolli lonuhuvvui jáffuiguin ja dimbariiguin. Ruošša gávpealbmát ja Vilgesmeara guovllu guolásteaddjit – pomorat – bohte jahkásaččat galledit Finnmárkku ja Romssa rittu. Ruoššagávpi mii čadahuvvui lei áibbas vuostá Finnmárkku monopola, mii heaittihuvvui easkka 1789:s. 1796:s ožžo olbmot lobi gávppašit njuolga ruošša pomoraiguin. Dát lonuhusgávpi dagahii dan ahte Finnmárku 1800-logus fas šattai geasuheadji fárrenguovlun dážaide ja kvenaide/dážasuopmelaččaide. Dalle go pomoragávppašeapmi nogai birrasii 1914-15, ledje guollehámmanat rittus muhtun muddui ođasmahttán bivdofatnasiid. Nie eai lean ge sii šat

sorjavaččat buori geassebivddus háhkan dihtii dálvejáffuid. Muhto mearrasámiide čuoza hui negatiivvalaččat dat go pomorat jávke. Sis vearránedje gávppašaneavttut sihke guliid ja náhkiid ektui.

1700-logus lei Norgga virgeolbmui guovllus dábálaččat buorre oaidnu kvenaide, go sii oaivvilledje ahte dat buvttihii stabiila ássama ja ekonomalaš ahtanuššama. Muhtun oktavuođain šadde kvenat resursagilvui sámi álbmogiin. Muhto oktavuođas dáid joavkkuid gaskka lei maiddá ovtasbargu ja goappat guvlui oktavuohta, ja náittosdilli sin gaskka ii lean eahpedábálaš. Doppe gos sáme kultuvra lei nanus seahkanii kvena álbmot muhtumin sámiiguin. Muhtun muddui čielga rájit sámiid ja dážaid ássanguovlluin ledje dattetge ain guhkes áiggi. 1800-logu rájes lassánii dáža koloniseren. Sivvan ledje oiddolaš ekonomalaš áiggit ja ferte maid áddejuvvot eiseválddiid dáruiduhttinpolitihkka ektui

Osku ja árbevierut

Mii eat dieđe nu ollu Finnmárkku geađgeáiggi oskku birra. Dat moadde hávdegávdnosa mat leat gávdnon muitalit mo olbmot fuolahedje jábmiid, ja baktečullosat addet áddejumi olbmuid eallimis ja máilmmiáddejumis. Álttás gávdno Davvi-Eurohpá stuorámuš bakte dáiddačoakkáldat maid bivdoolbmot leat dahkan. Dat bođii sullii 7000-2000 jagi dassáži. Unnit, muhto seamma boares baktečuolusfealta gávdnu gieskat Máttá-Várjjagis. Motiivan leat bohccuid ja ealggaid govat, ja boazu lea čielga eanetlogus ja orrot dego olles čorragat leat vánddardeamen. Birrasii 1000 jagi ovdal min áigerehkenastima ihte ođđa lágan hávddit oidnosii, sámi eamihávddit. Dat leat erenoamáš ollu Várjjagis, gos maiddá leat boarrásepmosat. Jábmii gissojuvvojedje bessiid sisa ja biddjojuvvo áimmolaš ja goike geađgekámmáriidda. Dat sáhtte oažžut mielde bivdoreaidduid, atnudašviriid ja čijaid, ja maiddá elliid dávttiid ja skálžžuid. Hávdádanvierru bisttii gitta 1500-lohkui. Buohtastahtekeastes stuorámuš eamihávdefealta mas leat badjel 400 hávddi lea Ceavccageađggis Unjárgga gielddas.

Sámiid dološ oskkus lei siellu buot das mii lei luonddu. Luondu ja olmmoš ledje lávga ovtas, sihke fysalaččat ja vuoiŋgalaččat. Oaffaruššamiid ja eará meanuid bokte sihkaraste olbmot buori oktavuođa ipmiliidda ja luonddu fámuide. Muhtun báikkii, áinnas čielga luonduforpmašuvnnat dego erenoamáš geađggit, baktešládja, bakteluoddaneamet ja ráiggit, ja maiddá olles várit, dulkojuvvojedje nu ahte dain lea stuorát fápmu go earáin, ja maidda ledje rituálat. Eai buot bassi báikkii ožžon oaffariid, muhtun báikkiin lei doarvái ahte láhttejedje daid árvvus atnemiin go ledje lahkosis.

Vuosttaš girkuid Finnmárkkus, Várggáin lei buot vuosttamuš 1307:s, ferte geahččat dáža koloniserema ja guollehámmaniid ásaheami oktavuođas miehtá olggut rittu ja katolalaš girku ekspansuvnna oktavuođas davás. 1500-logu loahpas namuhuvvojit 17 girku ja kapealla Finnmárkkus. Buot earret Čáhcesullos leat olggut rittus. 1600-logus heaittuhuvvojedje mánnga girku, muhto ollu ođđa huksejuvvojedje, dál maiddá siskkobealde olggumus riddoráji. Árrat 1700-logus sirdojuvvojedje girkut Finnmárkku “Den nordlandske og finnmarkske misjonskassei”. Ođđa girkojavku bođii, “miššongirkut”. Dat ledje lokaliserejuvvon sámi álbmoga jurddašemiin, ja ledje vuonaid siste. Okta Mázes lei siseatnamis. Dan sáhtta geahččat dánska-norgalaš eiseválddiide vástádussan go ruođa gonagas divttii hukset ođđa girku Guovdageidnu 1701:s. Son lei ferten vuolláni iežas gáibádussii davvi rittus ja čohkket návccaid Sis-Finnmárkui. Guovdageidnu oaččui vuosttaš girku 1650:s, maiddá dan huksejedje ruoŋtilaččat.

Guovddážiis sámiiid mišoneremis 1700-logus lei Thomas von Westen. Su miššonbarggu dovdomearkan lei ahte son anii sámiiid oskuipmárdusa ja oskku geavada vuolgán biros man galggai doarridit ja meavrresgáriid duoguštit ja bálvvosbáikkiid billistit. Seammás bijai Thomas von Westen deattu sámegiela geavaheapmái sárdnideamis, oahpahusas ja girjjiid prentemis.

Dat ii lean dattetge vuosttaš árjjalaš mišoneren sámiiid gaskkas. Juo 1500-logus dagai ruošša girku nuortasámiiid risttalažžan Guoládagas ja dáláš Norggas ja Suomas. Sullii 1530:s vuodđudii ruoššalaš munja ja miššoneara Trifon greikkalaš-ortodoksa klostera Petsjengas. Son ceggehii mánnga girku nuortasámiiid gaskkas, ja 1565:s maiddái Njávdaš sámiiid guovllus. Kapealla mii dál ceaggá Nuortalaš gilis Njávdašjoga gáttis huksejuvvui veaháš manjelaš, ja sihke das ja bassi čázis gástadabbalis das bálddas lea stuorra mearkkašupmi oskku ja historjjá dáfus nuortasámiiide.

Lestadialažžan gohčodit luhteránalaš lihkadusas Norgga girkus ja dan oabbágirkuin Ruotas ja Suomas. Namma lea vuolgán páhpas Lars Levi Læstadius (1800-1861), gii manjá persovnnalaš lihkadusa 1844:s johtigođii Davvi-Norggas ja Davvi-Ruotas sárdnidan dihte. Lestadianisma bođii Finnmáarkui 1840-logu loahpas. Dat ahtanušai sámiiid ja kvenaid gaskkas, ja váikkuhii giela, kultuvrralaš árvvuud ja dábiid bajásdoallama. 1800-logu loahpas bohte maiddái dážat mielde lihkadussii, ja lestadianisma váikkuhii maiddái joavkkuid gaskasaš vuostálasvuodaid jevdema. Okta lestadialaš rohkosviessu Čáhcesullos ii boldojuvvon soađis.

Finnmárkku girkuid gaskkas mat eai boldojuvvon 1944:s, leat Kárášjoga boares girku, 1807 ruossagirku, dat boarráseamos. Gávvuona girku Áltta suohkanis, mas leat 300 čohkkánsaji, lea huksejuvvon 1837:s bálválit servodaga mii laskkai veaikedoaimma oktavuodas Gávvuonas. Čuđegietti girku Porsággus, mii ceggejuvvui 1856:s ođđa gohtalaš málle mielde, lea okta dain girkuin Finnmárkkus maid arkiteakta Chr. H. Grosch lea tevdnen.

Ollu kulturmuittuide Finnmárkkus čatnasit rikkis njálmmálaš árbevierut. Dain sáhtta leat sáhka erenoamáš dáhpáhusaid ja olbmuid birra, ilu ja morraša birra, oskuipmárdusa, gálggaid ja birgennávccaid birra. Árbediehtu ja mitalusat addet kulturmuittuide eallima ja sielu, ja váikkuhit midjiide nu mo mii áicat ja áddet daid.

Muhtun árbevierrobáikkiin eai oidno mearkkat olmmošlaš váikkuhusas. Doppe lea luondu ieš, dahje juoga mii lea leamaš báikkis, mii lea vuolggahan mitalusaid.

Muhtun árbevierut vuhttojit báikenamain, ja ollu báikenamat iešalddis leat deatálaččat áddet movt eanadat lea leamaš geavahuvvon ja áddejuvvon. Ovdamearkka dihtii leat bassi váriin dávjá namat nugo bassi, álda, hálđi ja sáivu. Doppe orro jápmán máttut, vuoiŋgat ja almmálaš fámut. Okta eará ovdamearka lea báikenamma mas vuosttaš lađas lea Čuđi-/Suudi/Tsjude -. Dáid báikkiide čatnasit álbmotmitalusat rievváriid birra mat bohte nuortan, čuđit.

Politihkka ja fápmu

Vardøhus ladni lei gárvvis birrasii 1320-1330, dalle go Norga lei gazzalagaid ruoššalaš republihkain Novgorodain. Dat lea máilmmi davimus ladni. Vuosttaš rusttet lei njealječieгат muvraladni. Dan siste

ledje soames vistti ja gáivo. 1600-logus ledje eanemus givssálaš noaideproseassat Norggas dáppe, ja 91 nissonolbmo ja almmáiolbmo dubmejuvvojedje dollii boldojuvvot.

Ovdal sullii jagi 1600 vearuhii sápmelaččaid Finnmárkkus sihke Ruošša, Dánmárku-Norga ja Ruotta. 1613:s oaččui Dánmárku-Norga okto ráđđet riddo- ja vuotnaguovlluid badjel. Ruottilaš girkohuksen dološ sámi márkanbáikkiin álggahuvvui 1600-logu álggus ja loahpahuvvui Guovdageainnu girku huksemiin 1701:s. Sámi siseana bázi ruottilaš ráđđema vuollái, muhto vearrogeaibideaddjin sihke Ruotta ja Dánmárku-Norga, gitta jagi 1751 rádjai. Dalle gessojuvvui dáláš ráđji Ruota vuostá. Dán rádjái gulai maiddá riikaráđji Suoma vuostá, mii dalle gulai Ruota vuollái. Rádjasoahpamuš dagahii earret eará dan ahte ovddeš oktasaš guovlu Sis-Finnmárkkus gullagođii Norgii. Rádjasoahpamuša oktavuodas ráhkaduvvui lasáhus mas lei seamma juridihkalaš fápmu go soahpamušas aldis, nu gohčoduvvon Lappekodisilla. Dan oktavuodas ožžo guoskevaš sámit vuoigatvuoda geavahit luondduburiid goappašiid bealde ráji.

Suopma luvvejuvvui Ruotas 1809:s. Okta oassi davimus ruota-norgga rájis šattai 1751:s rádjain Norgga ja Suoma gaskka. Rádjakonvenšuvnna bokte Ruoššain 1826:s, mearriduvvui manimuš oassi Norgga ja Suoma gaskasaš rájis, ja ráđji Norgga ja Ruošša gaskka gessojuvvui Vuorjánjohkii. Nuortasámiid guovllut juogaduvvojedje Suoma, Ruošša ja Norgga gaskka, ja Máttá-Várjjat šattai oassin Norggas. Nuorta sámiide lei hui unohas go ráđji gessojuvvui Báhcaveaji ja Njávdamá siiddaid čađa. Sáhtta čuoččuhit ahte nuortasámiid kultuvra ja eallinvuohki šattai hui sakka stáhtaid politihka, ráđjanjuolgadusaid ja soadi oaffarin. Nuortasámit Njávdamis válljejedje šaddat norgga stáhtaborgárin. Muhtumat Bahčaveaji siidda manisbohttiin gávdnojit maiddá Norggas.

1852:s giddejuvvui Norgga ja Suoma gaskasaš ráđji, Finnmárkkus sámit masse buot dálveguohtonguovlluid Suoma beallái. Ollugat fertejedje heaitit boazodoaluin ja šaddat fásta ássin dahje fárret riddui, go fas muhtumat earát šadde Ruota vuollásažžan. Ráji gidden lei oassesivva Guovdageainnu stuimmiide 1852:s.

Gasku 1800-logu ja 100 jagi ovddas guvlui áiggis bidje eiseválddit muhtun muddui garragiedain doaibmajuid dan ektui ahte heaittihit sámi ja kvena giela ja kultuvrra. Sivat ledje mánngat, go vuossámiid adnojuvvojedje gullat heajut čerdii ja go kvena adnojuvvojedje áittan sihkarvuoda politihka ektui. Assimilerenpolitihkka álgoálbmogiid ja minoritehtaid ektui, nugo dáruiduhttinpolitihkka Norggas, geavai mánngga riikkas. Dat biddjojuvvo dan oktavuhtii go nana nátionála stáhtat ahtanuššagohte. Muhtun riikkain ledje váikkuhangaskaoamit ollu vearrát go Norggas, muhto dattetge sáhtta čuoččuhit ahte assimilerenpolitihkka Norggas lei erenoamáš dihtomielalaš, vuogádatlaš ja guhkes áiggi.

Nubbi máilmmi soahti čuožai Finnmárkui garrasit. Finnmárku, ja erenoamážit Girkonjarggas lei guovddáš rolla maršerenguovlun ovdalinjái Davviorje-Ruošša guvlui. Sovjehtalaš girdit bombejedje Girkonjargga badjel 300 gearddi. Maiddá Várggát ja Čáhcesuolu gárte gillát.

Duiskalaččat huksejedje ollu suodjalanrusttegiid Finnmárkkus, maid soahtefánngat huksejedje. Stuorámuš lea Birgenjarggas Birggis Várggáid gieldas. Biergi lea dovddus partisánagilli. Nuppi máilmmisoadi áigge serve ollu biergilaččat partisánan sovjetalaš bealde soadis duiskalaččaid vuostá. Lasarettmoen nammasaš guolbanis Porsánnus leat ovttá stuorámuš fealtabuohccivesuid bázahusat

maid Wehrmacht lei huksen Finnmárkui. Soahtefáŋgaleairrat gávdnojedje eanaš duiskalaš rusttegiid lahka. Finnmárkkus ledje birrasii 14 000 soahtefáŋgga, eanaš ruošša bealde eret, muhto maiddái serbárat ja jugoslavialaččat. Spierttanjárggas Davvisiidda gielddas lea fáŋgaleaira arkeologalaččat iskkaduvvon. Loahkkeviikii Bearalvákkis lea divoduvvon partisánabarta mii lea huksejuvvon boares skiipafielluiguin ja rihkiiguin. Soađi áigge fárrejedje guokte bearraša Loahkkeviikii ja orro doppe dalle go báiki šattai vuostálastindoaimma vuolggasadjin.

Dalle go duiskalaččat geassádedje čakčat 1944:s, de geavahedje sii “buollán eatnama taktihka”. Eanaš visttit fylkkas boldojuvvojedje, telefonlinját ja elfápmorusttegat billistuvvojedje, šalddit bávkaluvojedje, bivdofatnasat biliduvojedje, oamit goddojuvvojedje visot ja siviila álbmot bákkuin evakuerejuvvui. Finnmárkku gaska, siskkit ja oarjabeale oasis dadjat dal juo billistuvvojedje ollásit. Olles gilit boldojuvvojedje, ja maiddái Hámmárfeastta gávpot.

Boaldin, evakueren ja dan čuovvu bajáshuksenbargu mearkkašii ahte Finnmárku rievddai oalát. Maŋŋá soađi šattai fylka dego ođas. Seammás lei riikaoassi ovdalinnján galbma soađis. Maiddái kultuvrralaš oassi rievddai, go maŋŋá soađi boatkka ovddešáiggis dagahii maiddái kultuvrralaš homogeniserema. Seammás sosiála erohusaid jámmemiin jávkkaš sámi giella ja kultuvra ollu mearrasámi giliin.

Oaidnu gielalaš ja etnikkalaš minoritehtaid rievddai maŋŋá nuppi máilmmisoađi. Riikkaidgaskasaš olmmošvuoigatvuođabargu dagahii ahte mearriduvvojedje álbmotrievttálaš šiehtadusat sihke Eurohpás ja ON:s. Álttá ášši, gižžu mii álggii dalle go Stuorradiggi 1978:s mearridii dulvadit Álttá-Guovdageainnu eanu, čalmmusta sámeapolitihka áigeráji Norggas. Dat bođii dan geažil go johka dulvaduvvui, muhto maiddái go sámit dohkkehuvvojedje álgoálbmogin Norggas. Vuosttaš sámediggi rahppojuvvui golggotmánu 9. b. 1989 Kárášjogas.

Dalle go Stuorradiggi dohkkehii Eurohparáđi nationála minoritehtaid suodjaleami rámmakonvenšuvnna 1998:s, dohkkehuvvojedje kvenat/dážasuopmilaččat almmolaččat nationála minoritehtan. Kainuun institutti – Kvena instituhtta, kvena/dážasuopmelaš giella ja kultuvrra nationála guovddáš, vuodđuduvvui 2005:s. Instituhtta lea Bissojogas Porsáŋggu gielddas.

Kultuvrralaš girjáivuohta Finnmárkkus lea dál vel govdadeappot go ovdal. Sisafárredeaddjit ollu riikkain leat bohtán, ja báhtareaddjit leat beassan orrut oanehis dahje guhkkit áiggi. Sin historjá bohtá maiddái áiggi mielde oidnot kulturmuittuin ja kulturbirrasis Finnmárkkus. Danne lea deatalaš atnit dan čalmmis juo dál, vai ovdamearkka dihtii visttit main leat deatalaš bealit maiddái ođđa áiggi sisafárrenhistorjjás ožžot fuomášumi.

4. KULTURMUITOHÁLDDAŠEAPMI FINNMÁRKKUS

Historihkka

Kulturमितohálddašeami historijjás lea čielga oktavuoha riikka politihkalaš historjái. Ollu barggus mii lea dahkkojuvvon 1800- ja 1900-logus lei lávga oktavuoha našuvdnahuksemii, ja galggai váikkuhit oktasaš, čohkkejeaddji norgga ovdaáiggi ja historijjá háhkama. Sámiid ja minoritehtaid historjá ja kultuvra dollojuvvui olggobealde dán nationála historijjá, ja oaččui unnán fágalaš fuomášumi ovdal sámi kulturčuožžilahttima 1970-logus. Definišuvdnaváldi rievddai dađistaga, go jurddašit dan gii mearrida mii lea árvvolaš, gáhttenárvosaš ja ovddastuslaš kulturmitosuodjaleapmi.

Stuorra riikamuseat ášahuvvojedje 1700- ja 1800-logus (Romssa musea 1974:s), ja ovttaš Ovddešáigemuitoservviin (1844), ledje ovddimužžan organiseremin doaimma kulturmitosuodjaleami siskkobealde. Sihke museat ja Ovddešáigemuitosearvi barge arkeologalaš roggamiiguin, ja manimus jahkebealli 1800-logus gohčoduvvui “hávdeboldneáigin”. Láhka ovddešáigebázahusaid (Ovddešáigemuitoláhka) bođii 1905:s, ja ášahii automáhtalaš láchkasuodjaleami buot kulturmuittuid várás ovdal reformašuvvna (1537). Riikaantikvára ášahuvvui 1912:s, mas vistesuodjaleapmi lei váldobargosuorgin.

Vuosttaš láchka mii attii vuodu ráfáidahttit priváhta eaiggádan visttiid lei Láhka visteráfáiduhttimis 1921:s. Visteráfáiduhttinlága čuovui stuorra registrerenbargu. Vuosttaš ráfáiduhttinvuorui ledje goargovisttit stuorradoaluin ja visttit virgeolbmuidkultuvrras mat ledje eanemusat ráfáiduhttinlisttuin miehtá riikka, ja fokusis ledje vuosttažettiin alitgearddi kulturmuittut.

Finnmárkkus bohte vuosttaš ráfáiduhttimat 1942:s, beroškeahhtá duiskalaččaid okkupašuvnnas. Eanaš visttiid Davvi-Romssas ja Finnmarkkus dattetge bolde duiskalaččat čakčat 1944, ja dađi bahábut massojuvvojedje buot dat ráfáiduhttojuvvon rusttegat. Manai olles 46 jagi sierranas sivaidd geažil ovdal go čuovvovaš ráfáiduhttin Finnmarkkus bođii, 1988:s, ja dat lei Bassi Georga kapealla Njávdamis.

Gaskaáiggis šadde stuorra rievdadusat kulturmitosuodjaleami siskkobealde, ja almmolaš kulturमितohálddašepmi nugo mii dan dovdat dál, ahtanuššagođii. 60-logus ášahuvvojedje fylkakonserváhtorvirggit buot fylkkain, Finnmarkkus 1977 rájes. Láhka kulturmuittuid birra mearriduvvui 1978:s, mii bođii ovddešमितolága ja visteráfáiduhttinlága sadjái. Dasa lassin šattai dáláš kulturमितolága mearrideapmi deatalaš áigerádjain sámi kulturmuittuide, go 1978:s ášahuvvui automáhtalaš ráfáiduhttinštáhtus kulturmuittuide mat ledje boarráset go 100 jagi. 1990-logu álggu rájes váldojuvvui láchka atnui maiddá sámi visttiide.

Stáhtalaš álggahemiin kulturmuittuid gáhttemis lea SEFRÁK-registreren okta daidd kártemiin main lea leamaš stuorámus mearkkašupmi huksenárvui Finnmarkkus. Das dahkkojuvvui mángga jagi bargu kártet, mihtidit ja govvet buot ovdal 1945 visttiid mat ledje ceaggut, ja kárten geavahuvvo ain aktiivvalaččat gielddain ja regionnalaš kulturmitosuodjaleamis. Museaid ásaheapmi Finnmarkui lea regionnalaččat ja báikkálaččat leamaš hui deatalaš suodjalanbargui. Finnmarkui ášahuvvojedje museat 1960-logu loahpa rájes ovddos guvlui, earretgo Vardøhus museum mii ášahuvvui 1894:s.

Sihke Fortidsminneforeningen i Finnmark ja historjásearvvit ášahuvvojedje 1980-logus, ja dat ledje hui aktiiva vistesuodjaleamis ja eará suodjalanbarggus.

1990 rájes delegerejuvvui fylkkagildii váldi kulturमितolága olis, ja dat oaččui mánge fágalaš barggu kulturमितosuodjaleamis. Sámi kulturमितosuodjaleapmi ášahuvvui birrasii 1990:s, ja formála váldi biddjojuvvui Romssa musea vuollásaš sierra orgánii. Sámi kulturमितoráđđi ášahuvvui 1994:s Sámedikki vuollásaš ráđđin. Dát ráđđi oaččui seamma válddi ja doaimmaid kulturमितolága mielde sámi kulturमितuttuid várás go mii fylkkagielddas lea eará kulturमितuttuide. Ráđđi loahpahuvvui 2001:s ja hálddašanovdasvástádus sirdojuvvui Sámediggái.

1990:s lasihuvvojedje ráfáiduhttinlistui Finnmarkkus 18 rusttega, ja Bassi Georga kapealla biras Njávdamis. Válljemiid vuodđun lei sávaldat sihkkarastit eanemus mihtilmas visttiid go ii lean nu stuorra válljenmunni visttiid gaskkas mat eai billašuvvan soađi geažil, ja válljenproseassas deattuhuvvui ovddastuslašvuohta sosiála gearddi, etnisitehta ja ealáhusheiveheami ektui. Ráfáiduhttimiid válljemis deattuhuvvojedje sihke sámi ja kvena kulturमितuttut, ja doppe leat mánge rusttega mat earret eará čájehit kvenaid/dážasuopmillaččaid huksendábi, ealáhuslági ja oskkoldat doaimma.

Organiseren ja válddi juohkin

Kulturमितosuodjaleamis Finnmarkkus lea ovddasvástádus ja váldejuohku organiserejuvvon iešguđege dásis, man oktavuođas nationála, regionála ja gieldalaš ovddasvástádus juohkásit sierra instánsasid gaskka.

Finnmarkku ovddasvástáduskárta

Stáhtalaš kulturmuithálddašeapmi

Dálkkádat- ja birasgáhttendepartemeanta hábme nationála kulturmuithopolitihka. Riikaantikvára lea kulturmuithálddašeami direktoráhta ja das lea fágalaš ovddasvástádus departemeantta guovdu stáhtalaš kulturmuithopolitihka hábmemis.

Riikaantikváras lea maiddá ovddasvástádus das ahte stáhtalaš kulturmuithopolitihka čađahuvvo ja das lea bajimuš fágalaš ovddasvástádus fylkkagiellaide ja Sámedikki bargui kulturmuittuiguin, kulturbirrasiiguin ja eanadagain. Ággi mielde háliida stáhta ain eanet nannet regionála kulturmuithálddašeami nu ahte sirdá eanet válddi ja doaimmaid sierralobi ja luvvema siskkobealde regionála dássái, erenoamážit automáhtalaččat ráfáiduhattojuvvon kulturmuittuid hálddašeami siskkobealde. Vurdojuvvon maiddá ahte stuorát doaimmat fanassuodjaleami siskkobealde sirdojuvvojit.

Prošeavtta “Stáhta kulturhistorjjálaš opmodagat” bokte ráhkadit dat buot stáhtalaš surggiid eanadatsuodjаланplánaid. Eanadatsuodjаланplána lea geahčastat ovttaskas surggiid gáhttenárvosaš opmodagain ja historihkas, ja leat earret eará vuodđun vejolaš ráfáiduhthimiidda. Finnmárkkus leat válljejuvvon objeavttat mánggalágan fealtnaid siskkobealde nugo ovdamearkka dihtii elfápmodoaimmahagat, geaidnobihtát, mearraduvdagat ja bárrobuođut ja stáhta duottarstobut. Ollu eanadatsuodjаланplánat eai leat vel gárvvisin meannuduvvon, nu ahte ollu objeavttaid suodjаланstáhtus lea čielggaččeahhtá.

Sámi ja regionála kulturmuithosuodjaleapmi

Fylkkagiella ja Sámediggi gozihit oktasaš gáhttenberoštumiid kulturmuittuid oktavuodas plána- ja huksenáššiin, ja galget veahkehit giellaide nu ahte areálageavaheapmi ii boađe vuostálaga kulturmuitholága mearrádusaiguin. Sámedikkis lea ovddasvástádus buot sámi kulturmuittuin Norggas. Goappašiin instánssein lea mearridanváldi áššiin mat gusket kulturmuittuide ja kulturbirrasiidda, ja lea vuostecealkinváldi plánaáššiin. Dat sáhttet mearridit gaskaboddosaš ráfáiduhthima kulturmuitholága mielde, dat bearráigečččet ráfáiduhattojuvvon kulturmuittuid, ja dain lea maiddá ovddasvástádus ekonomalaš doarjaga juolludeamis ráfáiduhattojuvvon ja gáhttenárvosaš kulturmuittuid dikšumii ja bajásdoallamii, ja dasto fállat bagadusa ráfáidahttojuvvon visttiid eaiggádiidda.

Dasa lassin go registrere kulturmuittuid huksemiid ja doaimma oktavuodas mat sáhtte boahit vuostálaga kulturmuitholágain, dahkkojuvvojit maiddá stuorát registrerenprošeavttat oážžun dihtii ollislaš geahčastaga ovttaskas fealtnaid siskkobealde.

Sámedikkis ja Finnmárkku fylkkagielladas lea maiddá gaskkustanovddasvástádus ja váikkuhit mánggaid gaskkustanprošeavttaide, man oktavuodas earret eará bálgaid, galbbaid láhčii ja kulturmuittuid oainnusmahttin leat guovddážiis.

Finnmárkku fylkkamánni goziha kulturmuittuid sihke barggustis kultureanadagain ja birasgažaldagain, ja dikšu ja bearráigeahččá kulturmuittuid álbmotmehčiin.

Romssa museas – Universitehtamuseas lea ovddasvástádus arkeologalaš kulturmuittuid roggamis ja iskkademiin Davvi Norggas davábealde Rátnu, dasa gullet maiddá guoskevaš kulturmuittut čázi vuolde. Museas lea maiddá stáhtus mearrajohtolamusean ja dahká mariidnaarkeologalaš

iskkademiid. Ovttasbargguin Riikaantikvárain, fylkkagielddaiguin, Sámedikkiin ja gielddaiguin ja dasto priváhta doaibmabidjooamasteddjiiguin, ráhkkanahhtá ja čađaha musea roggamiid dalle go ohcet spiehkastit kulturमितolágas.

Gielddalaš kulturमितohálddašeapmi

Plánen plána- ja huksenlága mielde lea deađalaš luonddu-, kulturbiras- ja eanadatárvvuid goziheapmái ja ovddideapmái. Gielddat leat plána- ja hukseneiseválddit ja sáhttet geavahit plána- ja huksenlága gaskaoapmin addin dihtii kulturमितtuide suodjalanstáhtusa. Gielddain lea ovddasvástádus das ahte dárbbalaš areálaplánen dahkkojuvvo ja vai kulturमितoberoštumit heivehuvvojit plánain.

Ovttage Finnmárkku gielddas eai leat sierra virggit kulturमितosuodjaleami siskkobealde, ja nu fertejit ge dávjá viežžat gelbbolašvuoda olggobealde plánaáššiin. Gielddalaš kulturमितoplánat leat áŋgiruššansuorgin Riikaantikvára beales, ja gielddaide addojuvvo ekonomalaš doarjja daid ráhkadeapmái. Mánja gieldda Finnmárkkus leat álggahan dán barggu.

Museat hálddašeaddjin

Museat Finnmárkkus leat juogadan iešguđege ovddasvástádussurggiid iežaset gaskka, sámi ja kvena/norgga-suopmelaš kultuvra, riddokultuvra, čuožžilahttin ja báktedáidda váldosuorgin. Mánngat museat hálddašit ollu ráfáidahttojuvvon ja gáhttenárvosaš visttiid. Dáktedáidaga máilmmiárbeguovddáš – Áltá musea lea ožžon bargun hálddašit dáktedáidaga Áltás Finnmárkku fylkkagielddas. Várjjaga Sámi Museas lea geavatalaš ovddasvástádus kulturमितoguovllus Ceavccageađgi Unjárgga gielddas. Seamma guoská Ávv nuortalaš sámi museai Nuortalaš gili kulturbirrassa ektui. Museain lea deađalaš rolla kulturमितuidda ja kultureanadaga gaskkusteaddjin, ja bearráigeahččamis ja láhčimis.

5. STÁHTUS JA HÁSTALUSAT

Automáhtalač čat ráfáidahttojuvvon kulturमितuttut

Buot giddes kulturमितuttut ovdal jagi 1537 (reformašuvdna) ja sámi kulturमितuttut mat leat boarráset go 100 jagi leat automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturमितolága mielde. Dat leat váldoáššis arkeologalaš kulturमितuttut nannámis ja čázi vuolde, sámi visttit mat leat boarráset go 100 jagi ja luondduhámit mat čatnasit boarráset oskui ja árbevieruide. Dán oktavuodas ságastit mii vuosttažettiin giddes kulturमितuidda birra, muhto maidái luovos dinggaid birra, nugo ovdamearkka dihtii hávdegávdnosat, siskilduvvojit kulturमितolágas.

Go fas ovddasvástádusjuohku Sámedikki ja Finnmárkku fylkkagieldda gaskka go guoská ovdamearkka dihtii visttiide lea čielggas, de leat geađgeáiggi arkeologalaš kulturमितuin latnjalas ovddasvástádus. Daid sáhtta sihke oaidnit oktasaš kulturárbin ja sámi kulturhistorjjá ovdamannin. Fylkkagielddas ja Sámedikkis lea buorre geavatalaš hálddašanovttasbargu, vai garvit duppabarggu ja “gilvvu ovddešáiggi birra”. Ovttasbargu doaibma goappat guvlui, lea luohtámuš ja diehtajuohkin- ja

bargojuohku. Deaŋalaš lea ahte dat buorre ovttasbargu Finnmárkku fylkkagiella ja Sámedikki gaskka viidásetfievrriduvvot ja viidásetovddiduvvo.

Jagiin mat bohtet lea áigumuš rievdadit arkeologalaš kulturmuittuid hálldašangeavahusa. Eanet doaimmat galget fievrriduvvot Riikaantikváras fylkkagiellaide ja Sámediggái, ja várra šaddet hálldašanváltin kulturmuittuid luvvema sierralobiide, ja roggamiid bušeahtaid dohkkeheapmái. Sámediggi ja fylkagiella fertejit gárvvistuvvot váldit badjelii ođđa doaimmaid arkeologalaš kulturmuittuid hálldašanváltin.

Árjjalaš ja fágalaš buorre kulturmuittuid hálldašeapmi ja gaskkusteapmi eaktuda ahte dat leat kártii biddjojuvvon ja duođaštuvvon. Buot automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittut eai leat eisege buot registrerejuvvon diehtovuoduin ja kárttas. Nátionála registrerendoaimma Ekonomalaš kártadoaimmahaga oktavuodas dahkkojuvvui oalle muddui 1960-, 70- ja 80-loguin, ja dalle guovddáš guovlluin meroštallojuvvojedje relevánta areálaplánemii ja opmodathálldašeapmái. Nu bázi ge Finnmárkkus stuorámuš oassi olggobeallái.

Vuolggasajis eai lean registreremiin sámi kulturmuittut mat leat ođđaset go 1537, ja dákkár registreremat váilo measta oalát mángga guovllus. Dasa lassin leat ollu boastut dán lágan registreremat Ekonomalaš kártadoaimmahagas, sihke go guoská gokko kárttas ja válddahusaide. Váilevaš registreremat ja boastut registreremat leat váttisvuohtan hálldašeapmái ollislaččat, maiddá gielddaid areálaplánemii ja gielddalaš kulturmuittoplánaid hábmemma vejolašvuođaide.

Sihke Sámediggi ja Finnmárkku fylkagiella barget oktilaččat dieđuid kvalitehta áigeguovdilastimiin ja buoridemiin. Registrerenprošeavttain huksenplánaid oktavuodas maŋimuš jagiin leat registrerejuvvon ollu ođđa kulturmuittut. Registreremat leat dahkkojuvvon ráddjejuvvon guovlluin, ja čájehit ahte lea stuorra vejolašvuohta gávdnat eanet kulturmuittuid. Okta ovdamearka lea Sámedikki kulturmuittuid registreren 420 kV johtasa linjá guovllus Báhcavuonas – Hámárfestii. Doppe registrerejuvvojedje ollu kulturmuittut, vuosttažettiin boazosámi.

Maŋimuš jagiin leat maiddá čađahuvvon prošeavttat mas leat váldojuvvon geavahussii kulturmuittuid ođđa registrerenvuogit. Finnmárkkus leat dahkkojuvvon ollu láskánnen registreremat, vuohki mii lea erenoamáš buorre go galgá olahit stuorra guovlluid váilevaš registreremiin. Guovlluid skánnema geavaheami bokte girdis, nu gohčoduvvon LIDAR-skánnen, lea vejolašvuohta ráhkadit dárkilis málliid eanadagas hui beaktilis vugiin.

[Govva: LIDAR-skánnenejuvvon bivdorusttet]

LIDAR-skánnema geavaheami bokte sáhtá oazžut geahčastaga kulturmuittuin mat leat oidnosis nugo hávdebolnniin, bivdoroktiin ja duktásajiin, ja dáppe fylkkas lea vuohki addán hui buriid bohtosiid bivdorusttegiid kártemis. Vuohki ii leat nu heivvolaš kulturmuittuide mat eai leat nu oidnosis eatnama alde, nugo sámi goahtesajiin.

Stuorra dárbu lea vuogádatlaš ja guhkes áiggi badjel registrerenprošeavttaide mat sihke kártejit arkeologalaš kulturmuittuid ođđa gávdnosiid ja maiguin sihkkarastit ovddeš registreremiid kvalitehta.

Registreren ja kártii bidjan lea deaŋalaš bargu maiddá kulturmuittuid dutkamii, mat ovtas roggamiiguin addet vuodđodieđuid ođđa áddejupmái ovddeš áiggi birra.

Deatalaš lea buorre oktavuoha dutkanásahusaiguin lonuhallan dihtii máhttodárbbu, ja maiddá áigeguovdilis dutkanbohtosiid áigeguovdilastimii.

Galben ja bálggesrusttegat, nugo máilmmiárbeguovlu Álttás ja Ceavccageađgi Unjárggas sáhttet leat buorit vuogit movt gaskkustit arkeologalaš kulturmuittuid. Ollu arkeologalaš kulturmuittut láhččojuvvojedje bálgáiguin ja galbbaiguin Foteфар mot nord-prošeavtta bokte 1990 logus, muhto de lea galbema áigeguovdilastin ja bajásdoallan leamaš mánggalágan.

Foteфар-guovlluid divvun ja bajásdoallan lea hástalus.

Min birrasiin lea várra nu ahte kulturmuittut dađistaga billašuvvet olgguldas váikkuhusa ja gollama dihtii. Asehis šaddogeardi ja njoazes šaddu dagaha ahte ollu kulturmuittut leat rašit vahágiidda ja dan čuovvu erošuvdnii, ovdamearkka dihtii mohtorjohtalusa geažil meahcis.

Adnojuvvo ahte deatalaš kulturmuittuid gaskkas Finnmárkkus lea eamihávdefealta erenoamážit áitojuvvon, geađgeváldima ja mohtorjohtalusa geažil.

Ohcan metállaoheccin lea šaddan viiddis astoáiggebuđaldeapmin manjimuš jagiin, reaidduiguin mat leat sihke hálbon ja buorranan. Norggas lea buohkain vejolašvuoha geavahit metállaohecci jos lea ožžon lobi eanaeaiggi, ja ohcan ii leat vuostálaga automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittuiguin. Metállaoheccan sáhtta váikkuhit historjáberoštumi ovdánahttima, muhto lea maiddá várra ahte kulturmuittuárvvut sáhttet duššat.

Dárbu lea doaibmabijiguin ráddjet automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittuid massima ja billašuvvama.

Arkeologalaš kulturmuittuid sáhtta leat váttis oaidnit go čalbmi ii dasa leat hárjánan. Sáhtta leat álki leat fuomáškeahhtá ahte joavku guhkedáleš, jorba dahje njuolgočiegat gobit dološ gáddegiettis sáhtta leat mánga duhát jagi boares duktásadji, ja ahte struktuvrrat mat illá oidnojit geađgeborriin sáhttet leat ovdal Kristusa áiggi sámi hávddit. Go lea dákkár máhttu, de dagaha dat ahte eanadaga vásihus šaddá riggát ja eanet ulbmillaš, ja sáhtta bidjat vuoddu kulturmuittuid aktiviseremii ávkin báikegottiide ja servodahkii ollislaččat.

Buktii máhtu dan kulturhistorijá birra mii lea Finnmárkkus eanadagas olámuddui ja ánggirdeaddjin lea hástalus.

Ráfáidahttojuvvon sámi kulturmuittuid čuohtejagirádji lea lihkadeaddji rádji, ja objeavttaid lohku lassána jagis jahkái. Sámediggi evttohii 2016:s heaittihit dán lihkadeaddji ráfáiduhhtinráji, ja ahte galgá váldojuvvot atnui fásta ráfáiduhhtinrádji. Dát rádji galgai biddjojuvvot jahkái 2017. Dálkkádat- ja birasdepartemeanta lea dál čielggadeamen evttohusa. Norgga Kvenaid Lihttu árvala dan lassin ahte 1917 galgá leat oktasaš ráfáiduhhtinrádjá sámi ja kvenaid kulturmuittuide. Sámediggi lea mearridan doarjut árvalusa.

Prošeakta “Automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttiid identifiseren ja registreren” lea doaibman jagi 2011 rájes. Prošeavtta čađaha Sámediggi ovtas Riikaantikvárain ja Dálkkádat- ja birasdepartemeanttain. Prošeavttas leat registrerejuvvon automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttit olles sámi guovllus, maiddá Finnmárkkus. Prošeakta loahpahuvvo 2017:s. Hálddašaneavttut leat ráhkaduvvon dainna ulbmilin ahte čavgadit hálddašit boares visttiid, go fas ođđaset ja ollu nuppástahttojuvvon viesuin lea unnit suodjalus.

Mearrádusain ráfáidahttojuvvon kulturmuittut

Go buohtastahtá riikkain muđui, de leat Finnmarkkus unnán mearrádusain ráfáidahttojuvvon kulturmuittut. Finnmarkkus leat birrasii 150 mearrádusain ráfáidahttojuvvon ovttaskas vistti. Dasa lassin leat birrasii 50 stáhta oamastan objeavtta ráfáidahttojuvvon, ja 18 girku leat biddjojuvvon Riikaantikvára gáhttenárvosaš visttiid listii. Vurdojuvvo ahte hálddašanoavddasvástádus ráfáidahttojuvvon stáhtalaš visttiin ja listii biddjojuvvon girkuin sirdojuvvo fylkkagielladaide boahhtevaš jagiin.

Nuorta-Finnmarkkus leat eanemusat ráfáiduhttimat. Dás lea oktavuohta bisuhuvvon ovdal soađi visttiin, muhto maidái das go leat eará lágan kulturmuittut go visttit, nugo boazodoallorusttet, lea ožžon unnit fuomášumi. Oarjefylkkas ja Sis-Finnmarkkus leat unnit ráfáiduhttimat go buohtastahtá nuortafylkkain. Dán bonjuvuođa berre bidjat vuođđun go ráfáiduhttimat boahhteáiggis árvvoštallojuvvojit, ovdamearkka dihtii fáddásuorggis soahteáiggi kulturmuittut, ođđasis huksen, nationála minoritehtat, astoáigi ja veajuiduhttin, riddokultuvra.

li leat vuogas go oarjefylkkas ja Sis-Finnmarkkus eai leat nu ollu ráfáidahttimat go buohtastahtá nuortafylkkain.

Muhtun kvena kulturmuittut Finnmarkkus leat mearrádusain ráfáidahttojuvvon, oassin doallorusttegis ja čoakkalmasstobut. Muđui leat muhtun oasis kvena/dážasuopmillaš ássamis suodjaluvvon plána- ja huksenlága bokte, go leat mielde areálaplánaid suodjalanguovlluiguin. Dát guoská ovdamearkka dihte Buođggaide Máttá-Várjjat gielddas.

Finnmarkkus lea erenoamáš ovddasvástádus árrjalaččat suodjalit kvena/dážasuopmillaš kulturmuittuid ráfáiduhttinmearrádus bokte, maidái eará kategoriijain go visttit.

Eanaš ráfáidahttojuvvon ja gáhttenárvosaš visttit leat priváhta oamastusas, ja ollu eaiggádat dahket mávssolaš barggu daid ávviris atnimiin beaivválaš geavaheami ja bajásdoallama bokte. Visttiid ain geavaheami lea buoremus vuohki suodjalit guhkes áiggi perspektiivvas. Ráfáidahttojuvvon visttiid eaiggádat sáhttet ohcat Sámedikkis ja fylkkagielladas doarjaga bajásdoallamii ja antikváralaš ođasteapmái. Sámediggi ja Finnmarkku fylkkagiella ožžot doarjjaruđaid Riikaantikvára juolludusa bokte stáhta bušeahtas.

Lassin buriide ekonomalaš rámmaeavttuide dárbbášit eaiggádat doarjaga báikkálaččat ovdamearkka dihtii museain ja gielddain, ja čeahpes snihkkáriid geat leat spesialiserejuvvon huksensuodjalusas. *Go váilot snihkkárat geain lea máhttu ođastit boarráset visttiid, de váttásmahtá dat gáhttenárvosaš visttiid ávviris atnima.*

Doarjjaortnegat gustojit kulturmuittuide mat leat priváhta oamastusas dahje maid searvvit/vuođđudusat eaiggádit. Ollu museat hálldašit ollu gáhttenárvosaš ja mearrádusain ráfáidahttojuvvon visttiid sin eaiggátgielddaid beales. Eaiggát diliid geažil eai sáhte oažžut stáhta doarjjaruđaid, ja boadusin lea ollu oktavuodain váilevaš bajásdoallan, ja dat dat billašuvvet dađistaga. Eará nationála doarjjaortnegiid nugo UNI vuođđudussii leat nu ollu ohccit ahte doarjjaruđat eai leat doarvái. *Doarjjaruđaid ruhtadeapmi ráfáidahttojuvvon ja gáhttenárvosaš visttiide maid museain lea ovddasvástádus lea hástalussan.*

Ollu oktavuođain gáibiduvvo ahte ohcat sierra lobi ráfáidahttojuvvon ja gáhttenárvosaš visttiid duohtademiide ja rievdadusaide, ja dás lassána áššehivvodat dađi mielde go ráfáidahttojuvvon visttiid mearri lassána. Riikaantikvára lea láhčán eanet einnostan vejolašvuoda ohcamiid meannudeamis, nationála láidestusaiguin dan ektui masa sáhtta addit sierra lobi.

Dárbbášuvvo sierralohpegeavahus mii addá funkšuvnnalaš ja einnostanvejolaš hálddašangeavahusas.

Sámedikki bargu automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttiid hálddašanplánain bidjá muhtun váldoprinsihpaid dáid hálddašeapmái.

Nuortalaš gilli, njávdánsámiid dološ geasseássansadji ja maŋŋá fásta ássansadji Njávdámis, Máttá-Várjjaga gielddas, lea ráfáidahttojuvvon kulturbirasin. Nuortasámiid kulturhistorjá lea mihtilmas oassi Davvikalohta ja Skandinávia historjjás. Nuortalaš gili sáhtta gohčodit deataleamos kulturmuittoguovlun nuortasámi historjjás ja dan nuortasámi kultuvrras Norggas mii vel lea. Sámediggi juolluda jahkásaččat doarjaga ráfáidahtton guovllu dikšumii ja láhčimii. Barggu dahká Ávv Nuortasámi musea.

Deatalaš lea joatkit dikšunbargguin ráfáidahttojuvvon kulturbirrasis Njávdámis.

Ceavccageađggis Unjárgga gielddas lea 1300 dekára ráfáidahttojuvvon oktilaš kulturmuittoguovlun 1998:s. Várjjaga Sámi musea lea ollu jagiid fuolahán guovllu geavatalaš hálddašeamis, ja lea ollu jagiid čađahan ollu dikšun- ja gaskkustandoaimbajuid. Birasgáhttentdepartemeanta juolludii jagiin 2010-2013 jahkásaččat 1 miljon ruvnnu dán bargui. Sámediggi lea muhtun muddui buhtadan dan go dát ruđat nohke. Ceavccageađgi lea váldobáiki Sámedikki ja Unjárgga gieldda máilmmiárbeálgagis, maid Finnmárkku fylkkagielda doarju.

Deatalaš lea nannet ja viidásetfievriddit Ceavccageađggi dikšun- ja gaskkustanbarggu einnostan vejolaš vugiin.

Dálkkádatrievdamiid geažil sáhttit vuordit eanet njuoskkadaga, stuorát temperatuvrrašmolsašumiid ja eanet ekstremadálkkiid. Boahhtevaš jagiin vuordimis eanet muorakonstrukšuvnnat guohcagit ja arkeologalaš kulturmuittuide šaddá stuorát deaddu.

Vaháгат maid dálkkádatrievdamat buktet gáibidit buoret bearráigeahču ja resurssaid sis geat galget kulturmuittuid gozihit.

Kulturmuittut main ii leat formála suodjalus

Oktasaš soahtemuittuide ja eará lágan ođđaset kulturmuittuide, lea dat ahte dain ii leat makkárgе formála gáhttenvuohki. Dattetge leat hui ollu ođđaset kulturmuittut main lea seailuhanárvu, ja main lea alla historjjálaš árvu.

Jeavddalaččat massit visttiid main fylkkagielda, Sámediggi dahje museat eai leat ožžon vejolašvuoda árvoštallat gáhttenárvvu, go gielddat mearridit gaikut dahje ođastit visttiid almmá ahte vižžet fágalaš bagadusa. Gielddat bidjet dávjá registreremiid SEFRAK-registaris vuodđun iežaset

árvvoštallamiidda plána- ja huksenáššiin. Dát registtar ii leat álohii doarvái buorre reaidu oážžut geahčastaga gieldda visttiid gáhttenárvvus.

Dárbu lea ođasmahttit SEFRAK-registara, maiddá danne go gáhttenárvvu eavttut maiddá leat rievdan dan rájes go SEFRAK-registreremat čađahuvvojedje.

Nationála dásis lea biddjojuvvon ráddjejuvvon vejolašvuohta ođđa ráfáidahttojuvvon visttiid ektui jagiin ovddas guvlui, ja danne lea eanet deatalaš ahte gielddaid plánabarggus vuhtii váldojuvvojit kulturmuittut. Areálaplánain/oasseplánain sáhtta kulturmuítóberoštumiid gozihit vuhtii váldin biirriiguin, sihke guovlluid ja ovttaskas objeavttaid ektui. Ollu gielddat háliidit hálldašit iežaset kulturmuittuid ja kulturbirrasiid dihto láhkái plánalaččat, ja gielddaid kulturmuítóplánat leat gaskaoapmin kulturmuittuid heiveheamis gielddalaš doaimmas.

Gielddalaš plánaid ráhkadeapmi kulturmuittuid várás bidjá fáttá politihkalaš beaiveortnegii.

Finnmárkku museat dahket deatalaš barggu huksenárbbi ávviris atnimiin fylkkas, ja erenoamážit soađi ovdal visttiid, sihke kártema, bajásdoallama ja bagadusa bokte. Dat doibmet fágaressursan sihke gielddaid ja priváhta guovdu. Museat leat maiddá ovttasbargooasálaččat Riikaantikvára Árvoháhkkanprográmmas. Várjjaga musea prošeakta Vardø Restored lea leamaš erenoamáš deatalaš gáhttenárvosaš visttiid divvumii Várggáin. Prošeakta lea erenoamážit kulturmuittuid eaiggádiid várás geat maiddá barget ealáhusovddideamiin. Prošeaktamihttun lea ovddidit málle báikeovddideapmái kulturmuítóvuđot báike- ja ealáhusovddideamis.

Deatalaš kulturmuítokategoriija mas váilu suodjalus lága bokte, leat dat eai ráfáidahttojuvvon kvena kulturmuittut. Kvenain/dážasuopmelaččain lea stáhtus nationála minoritehtan, ja Norggas dain lea váldoášsis gullevašvuohta Finnmarkui ja Davvi-Romsii. Ovdamearkan ávnnaslaš kulturmuittuide sáhttet leat bihkkahávdit, darfeváldima ja -goikadeami mearkkat, ja eará fysalaš mearkkat báhcan geavahusa manjá.

Deatalaš lea ahte ovddiduvvo hálldašangeavahus mii buhtada kvena kulturmuittuid formála suodjaleami váiluma.

Ođđasis huksen Finnmarkkus ja Davvi-Romssas lea erenoamáš dilis, visttiid boaldima geažil stuorra osiin riikaoasis. Beroškeahhtá das, de ii leat ođđasis huksemis makkárga formála suodjalus kulturmuítólaaga bokte. Riikaantikvára NB!-registtar lea veahkki ođđasis huksema vuhtii váldimii fylkka gávpogiin. NB!-registtar identifisere guovlluid maidda lea nationála beroštupmi maid gielddat ja fylkkat galget geahččalit gozihit, ja lea vuodđun vuhtiiváldinavádat regularemii plána- ja huksenlága bokte.

Manimuš jagiin lea nationála dásis fokuserejuvvon Finnmarkku dramáhtalaš soahtehistorjá boaldimiin, ja dan čuovvu Finnmarkku ođđasis huksen. Norgga álbmotmusea ođđasishuksen prošeakta lea okta ovdamearka dása, mas duođastuvvojit oasit Romssa ja Finnmarkku ođđasishuksema historjjás. Seamma deatalaš lea ahte gielddaid ja fylkkaid dásis čađahuvvojit doaibmabijut suodjalan dihtii girjás ođđasishuksema. Dás berrešii gozihit sihke ovdamearkkaid vuosttaš, gaskaboddosaš ođđasis huksemis ja bissovaš ođđasis huksemis ja makkár viesut. *Hástalussan lea go ođđasis huksen giliin Finnmarkkus lea funet gozihuvvon vuhtiiváldinavádagaiguin. Seamma guoská ovdamearkkaid suodjaleapmái viesuid justeremis, mat dahkkojuvvojedje heivehan dihtii daid sámi eallinvuohkái ja ekonomijai.*

Ollu mearkkat nuppi máilmmisoađis leat jávkan, dahje leat jávkamin, man geažil lea dađi eanet deataleappo atnit ávviris kulturmuittuid, mat vel leat báhcán. Soahtemuittut lea okta ángiruššansuorgi Riikaantikvára ráfáiduhttinstrategiijas, ja dás gessojuvvojit erenoamážit ovdan mearkkat maŋŋá vuostálastinsoađi main lea ráfáiduhttin árvu, nugo báhtarangeainnut ja čiehkádanbáikkít. Maŋimuš jagiid lea leamaš eanet beroštupmi kártet ja suodjalit soahteáiggi kulturmuittuid, nugo ovdamearkka dihtii fángaleairraid ja suodjalanrusttegiid rittuin.

Finnmárkkus leat joavkkut ja searvvit dahkan árvvolaš kártenbarggu, mii maiddá lea bidjan vuodu viidáset registreremiidda kulturmuittovuodis Askeladden. Eanet go 80 leairra leat duođaštuvvon, ja barggus leat vižžojuvvon vuosttašgieđa dieđut áigevihtaniin, nugo ovddeš fángggain. Hui ollu leat ovddeš duođaškeahces mitalusat, mat leat vuodđun muhtun oassái bávččas historjjás man birra lea unnán hállojuvvon. Vuohki movt bargat historjjáin mii lea buktán bákčasiid, main lea oktavuoha earret eará fángaleairraide, šlávabargui ja álbmotgoddimii, lea erenoamážit ovddiduvvon museafágaid siskkobealde.

Deatalaš lea ahte museat ožžot vejolašvuoda maiddá viidáset bargat Finnmarkku soahtehistorjjáin.

Nuppi máilmmisoađi soahtemuittut leat erenoamážit uhkiduvvon. Soahtemuittut eai leat suodjaluvvon lága bokte eaige olus leat mielde suodjalanplánain, seammás go dat leat rašit billašuvvat ja billisteapmái. Guovllut nugo doarrunbáikkít ja fángaleairrat geasuhit erenoamážit metállaohppiid, seammás go láhka lea heittot go guoská dáid guovlluid suodjaleapmái. Finnmarku lea viehka uhkiduvvon, ja hui dávjá roggojuvvojit bajás dávvirat iešguđege historjjálaččat deatalaš báikkiin. Lassánan buokčalandoaimmas, ja erenoamáš beroštupmi lissabuokčaleapmái, sáhttet leat eahpeoiddolaš váikkuhusat. Finnmarkkus guoská dát erenoamážit soahtemuittuide mat leat čáze vuolde, nugo fanas- ja girdi bázahusaide. Doppe mii adnojuvvo soahtegirkogárdin ii leat lohpi buokčalit, muhto muđui lea láhka veaháš eahpečielggas.

Nugo nannámis muđui, duođaštit teknihkalaš ja industriála kulturmuittut ođđaáigásaš Norgga ahtanuššama ja struktuvrralaš rievvdasaid servodagas. Finnmarkkus gávdnojit ovdamearkka dihtii mearkkat ráktodoaimmas, veaikeruvkkiin ja guolástusindustriijas. Veaikedoaibma Gávvuonas Álttá suohkanis 1840:s lei Norgga stuorámuš ruovde- ja veaikedoaibma go rehkenastá bargiidlogu mielde, ja das lei stuorra mearkkašupmi kvenaid sisafárremii oarjefylkii. Álttájoga buoddu ja «nullpunktet» nammasaš sadji Savvonis ledje guovddáš báikkít sámedolitehkalaš historjjá ektui.

Dárbu lea ovddidit strategiijaid ja vuoruhemiid soahtemuittuid ja teknihkalaš-industriijalaš kulturmuittuid suodjaleapmái.

Fatnasat ja fievrrut

Davvi-Norgga fievro-suodjalanguovddáš ja fanasmusea Rivttáin lea okta dan golmma nátionála fievro-suodjalanguovddášii. Dáid guovddášiid bargun lea duođaštit ja ođastit gáhttenárvosaš fievruid ja duođaštit ja viidásetfievruid deatalaš giehtaduodjeárbevieruid ja -teknihkaid mat leat jávkagohtán. Davvi-Norgga fievro-suodjalanguovddáš oažžu jahkásaččat doaibmaruđaid Finnmarkku fylkkagieldas.

Ráfáidahttojuvvon ja gáhttenárvosaš fatnasiid hálddašeapmi lea jurddašuvvon sirdojuvvot Riikaantikváras regionála dássái muhtun jagiid geahčen. Dát guoská earret eará

dispensašuvdnabargui, doarjjahállddašeapmái ja fágalaš bagadeapmái fievro-suodjaleami siskkobealde. Fylkkagiieldain ja Sámedikkis ii leat otnáš nammii gelbbolašvuohta eaige leat resurssat ge váldit badjelasaset dán doaimma.

Ferte láhčit nátionála ja regionála beales nu ahte fylkkagiela ja Sámediggi ožžot resurssaid ja gelbbolašvuođa váldit badjelasaset fievro-suodjaleami hálldášano-ddasvástádusa.

“Suodjaleapmi geavaheami bokte” lea áibbas guovddázis fievro-suodjaleamis, ja nu maiddái eaktodáhtolaččaid ángiruššan go divvot, doaimmahit ja bajásdollet fievruid. Suodjaluvvon fievruid geavaheapmi buktá árvvolaš geavatlaš máhtu ja vásihusa daidda geat servet. Dađistaga lassánan gáibádusat fievroeaiggádiidda sertifikáhtaheivehemiid, mearragealbonjuolggadusaid ja dáhkádusaid bokte, buktet stuorra ekonomalaš hástalusaid fievroeaiggádiidda. Dát dagaha dávjá dan ahte sihke eaktodáhtolaš olbmot ja eaiggádat, geat fertejit doaimmahit fievruid divdna oanehis geasseáigodagas váibet.

Gáhhtenárvošaš fatnasiid doaimmaheapmi ja bajásdoallan lea hástalus fanaseaiggádiidda.

Riikaantikvára gáhhtenárvošaš ja ráfáidahttojuvvon fievruid geahčastagas oidno ahte leat čieža fatnasa Finnmárkkus, main njealjis leat musea hálldus. Fievro-suodjaleapmi guoská vuosttažettiin fievrodoibmii, mat gullet dasa ja leat badjel 12 mehtera. Smávva ja rabas fatnasiid, sihke rittus ja siseatnamis lea jurdda suodjalit museačoakkáldagaid oassin. Sámiid ja kvenaid/dážasuopmelaččaid fanasgeavaheapmi lea unnán addojuvvon diehttevassii.

Finnmárkkus lea máhttu johkafatnasiid ja sáivačáhce bivdofatnasiid geavaheamis ja huksemis deatalaš oassi fylkka kulturárbbis, ja muhtun fanashámit leat juo massojuvvon.

Johkafanasduddjon lea, lassin go lea giehtaduodji mii berre viidásetfievririduvvot, maiddái deatalaš luossabivddu árbevieru joatkimii jogain. RiddoDuottarMuseas lea johkafanas prošeakta, ovttas Sámi allaskuvllain, Kvena instituhtain ja Lemmijoki/Leavdnja/Lakselv servviin. Dás čohkkejuvvojit ja duodášuvvojit dieđut sámi ja kvena/dážasuopmelaš johkafanasduddjomis, ja lágíduvvojit geavatlaš johkafanasduddjonkurssat.

Fatnasat ja fanasduddjon leat leamaš guovddázis sámi ja kvena/dážasuopmelaš historjjás, ja lea erenoamáš stuorra hástalus atnit ávviris fatnasiid, fanasduddjonárbevieruid ja fanasduddjonmáhtu.

Kulturbiras, kultureanadat ja ávnnaskeahtes kulturmuittut

Go ovdal ledje eanaš ovttaskas báccit mat mearrádusain ráfáidahttojuvvojedje, de biddjojuvvo dál stuorát deaddu dasa movt ovttaskas objeavtta sáhtta suodjalit ulbmillaš oktavuođas. Dál biddjojuvvo stuorát deaddu kulturmuittuide eanadagas ja movt olbmuid dat lea čuohcan eanadagas.

Doaba kulturbiras bođii kulturmuittoláhkii 1992:s. Láhkarievdadus attii vejolašvuođa ráfáiduhttit kulturbirrassa guovllu ollislaš kulturhistorjjálaš árvvu vuodul. Kulturbirasráfáiduhttin kulturmuittolága § 20 mielde lea viiddis bargu, ja loahpalaš mearrádusa dahká Gonagas stáhtaráđis. Finnmárkkus lea nugo namuhuvvon nuortalaš gilli Njávdamis ráfáiduhttojuvvon dán paragrafa mielde.

Kulturbiras ja eanadat viiddidit kulturmuittuid lanjalaš perspektiivva. Kulturbiras addá oktavuođa dahje ollisvuođa das maidda ovttaskas objeavttat gullet, go fas eanadat addá oktavuođa luonddu- ja

kulturbirrasa gaskka. Komsa-guovllus Álttás čájehuvvo oktavuohta kulturmuittuid ja eanadaga gaskka bures, čielga oktavuodain eanabajideami, eanadathámiid ja ássama gaskka.

Deatlaš lea ahte kulturmuittut ja kulturbirrasat leat resursan regionála ja gielddalaš plánemis.

Sámedikkis ja Finnmárkku fylkkagiielddas lea mielovddasvástádus hálddašeaddjin eiseválddiid nationála “Válljejuvvon kultureanadat eanadoalus” ángiruššamis. Dát lea oktasaš ángiruššan Eanadoallo- ja biebmodepartementta ja Dálkkádat- ja birasdepartementta gaskka. Mihttomearri dán ángiruššamis lea sihkkarastit válljejuvvon eanadatguovlluid guhkes áiggi hálddašeami, main leat hui stuorra biologalaš ja kulturhistorjjálaš árvvut mat leat hápmašuvvan guhkes áiggi ja oktilaš árbevirolaš geavaheami bokte. Finnmárkkus lea Goarahaga ja Sáltegohtenjárgga kultureanadat Porsáנגgus válljejuvvon. Hálddašanplána lea ráhkaduvvon, ja Fylkkamánni jođiha regionála stivrenjoavkku. Báikkálaš ovttasbargojoavku galgá sihkkarastit báikkálaš fakki ja ovttasbarggu. Celkojuvvon mihttomearri lea ahte ángiruššan galgá leat resursa árvoháhkamii. Deatlaš lea ahte bargu Goarahaga ja Sáltegohtenjárgga kultureanadagain ovddiduvvo viidáseappot.

Sámi oktavuođas leat eanadatguvllot njálmmálaš árbevierut báikkat maidda lea čadnojuvvon jáhkku ja árbevierut, ja boazodoalu ja meahcceealáhuseid kultureanadat deattuhuvvo.

Boazodoalu kultureanadat lea doaisttázii ožžon unnit fuomášumi go eanadoalloeanadat, ja dan berrešii njulget.

Ávnnaskeahtes kulturárbi fátmasta guhkkelii go dat fáttát mat váldojuvvojit ovdan dán plánas. Das leat árbevierut, mitalusat ja govahallamat čadnojuvvon dihto ávnnaslaš dinggaide, lunddolaččat dahje maid olbmot leat háhkan, leat fáddán. Giella báikenamaid hámis gullá nie siskkobeallai, ja erenoamážit go guoská sámi ja kvena/dážasuopmillaš oktavuhtii, de lea deatlaš váldit vuhtii gielalaš árbbi báikenamaid hámis. Ávnnaskeahtes kulturárbbi sáhtta duodastit, muhto dollojuvvon eallin dainna lágiin ahte guovllut ain geavahuvvojit ja ahte máhttu ja mitalusat viidáset fievrriiduvvojit. Eallinfámolaš báikegottit árjjalaš oktavuodain sin kulturárbái lea buoremus dáhkádus dasa.

Eanadatárbevieruid ja báikenamaid duodasteapmi ja viidáset fievrrideapmi lea hástalussan mii gáibida ovttasdoaibmama mángga instánssa ja aktevrraid gaskka.

Ávnnaskeahtes kulturárbi guoská maid kulturárbái maid ii sáhte čatnat dihto ávnnaslaš dovdomearkkaide. Sáhttet leat duodjeárbevierut, juoigan ja lávlun, ja maid mitalanárbevierut. Dát fáttát leat nu viidát ahte kárten ja gáhtendoaibmabijut gáibidivčče sierra plánabarggu Finnmárukui. Galggašii leat ovttasbargu museaid, bibliotekaid ja arkiivvaid, historjáserviid ja serviid ja aktiivvalaš gaskkusteddiid gaskka.

Máilmmiárbi

Finnmárkkus leat báktedáidda Álttá báikedáidda ja njeallja geodehtalaš čuoggá Struve meridiánadávggis, oktan Hámmárfeastta meridiánabázzi, UNESCO máilmmiárbelisttas.

Báktedáidda Álttás lea čállojuvvon 1985:s ja dasa gullet vihtta guovllu Álttávuonas. Das leat birrasii 6 000 báktegovvosa ja 50 báktenjuhtama ráhkaduvvon birrasii 7000 – 2000 jagi dás ovdal. Báktedáidda Álttás lea Davvi-Eurohpa stuorámuš báktedáiddačoahkkádus, maid meahcásteaddjit-bivdit ráhkadedje, ja dat addet midjiide áidnalunddot geahčastaga olbmuid jurddamáilmmis ja

rituálain, sosiála organiseremis, teknologiiijas ja resursaávkástallamis. Jiepmaluokta lea stuorámus guovlu, ja dat lea láhččojuvvon gehččiid várás vázzingeainnuiguin, ofelašgihppagiiguin ja ofelastimiin.

Finnmárkku fylkkagielddas lea válđoovddasvástádus máilmmiárbeguovllu hálddašeamis Álttás. Máilmmiárbeguovddáš Báktedáidagis – Álttá Musea čađaha hálddašandoaimmaid kulturmuittolága mielde Finnmark fylkkagieldda ovddas. Hálddašeapmi čađahuvvo oktasaš áddejumiin Sámedikkiin, mii searvá hálldahusa dásis ovttá bargjoavkkus.

Bargojuvvo sierra hálddašanplána vuodul, muhto sávaldahkan lea buorebut čielggadit ovddasvástádussurggiid. Gažaldahkan lea maiddái ahte leatgo Báktedáidaga máilmmiárbeguovddášis doaimmat mat čatnasit eará báktedáiddalokálitehtaide Finnmarkkus.

Struve meridiánadávgi lea čállojuvvon UNESCO máilmmiárbelistii 2005:s vuosttaš tehnikkalaš-dieđalaš kulturobjeaktan. Meridiánadávgi lea hirkmat stuorra mihtidanbarggu, mii čađahuvvui 39 jagi badjel jagi 1816 rájes gitta jahkái 1855 mearridan dihtii eanaspáppa hámi ja sturrodaga. Njeallje 34 ráfáidahttojuvvon mihtidančuoggáin leat Norggas: Meridiánabázzi Fuglenes Hámárfeasttas, várrečohkka Lille-Raipas/Unna Ráipasaš Álttás, ja várrečohkat Luvddiidčohkka/Lodiken ja Bealjšávrri/Muvravárri Guovdageainnus. Stáhta kártadoaimmahat eaiggáda golbmasa geodehtalaš čuoggáin mat leat čállojuvvon UNESCO máilmmiárbelistui. Hámárfeasta eaiggáda Meridiánabázzi geodehtalaš čuoggá. Struve meridiánadávggi Norggas hálddaša Finnmark fylkkagielda. Hálddašanplána mearriduvvui 2017:s.

Deatalaš lea ahte buot bealit Struve hálddašeamis čuovvulit hálddašanplána.

Finnmark fylkkagieldda ja Unjárgga, Deanu ja Báhcavuona gielddaid vehkiin lea Sámediggi váldán álgaga ahte njeallje oasseguovllu Várjjagis, Várjjat Siida nama vuolde, árvvoštallojuvvojit čállojuvot máilmmiárbelistii. Váldobáiki lea ráfáidahttojuvvon kulturmuittoguovlu Ceavccageađgi/Mortensnes Unjárgga gielddas. Báikkit máilmmiárbeevttohusas leat áidnalunddot rikkis goddebivdorusttegat Noiddiidčearus Báhcavuona gielddas ja Gollevárri Deanu gielddas, ja dovddus geađgeáigelokálitehta Ruovdenjunluovttas Unjárgga gielddas.

Várjjat Siida ovddideamiin lea guhká bargojuvvon, ja deatalaš lea ahte fievrreapmi tentatiiva listui ja dan čuovvu nominašuvdnabargu čielggaduvvo ja gárvvistuvvo.

6. ÁNGIRUŠŠANSUORGGIT

Dán plána 1.oasis lea Finnmark kulturmuittohálddašeamis bajimus mihttomearri ahte kulturmuittuid ja kulturbirrasiid historjjálaš árvvut ja geavahanárvvut válđojuvvojit atnui dálááiggis ja gáhttejuvvojit boahttevaš buolvvaide.

Dan ollašuttimii leat mearriduvvon čuovvovaš ángiruššansuorrgit okta oassemihttomeriiguin:

- MÁHTTU: ahte kulturmuittut leat duođastuvvon, fievrriiduvvon kártii ja áddejuvvon
- GASKKUSTEAPMI: ahte kulturmuittut ja máhttu daid birra ja lea olámuttus ja sávvojuvvon
- HÁLDDAŠEAPMI: ahte hálddašeapmi lea bures organiserejuvvon ja ahte das leat dárbbášlaš reaiddut ja váikkuhangaskaoamit

- OVTTASBARGU JA OASSÁLASTIN: ahte láhččojuvvo buori ovttasdoaibmamii gaskal eaiggádiid, báikegotti, eaktodáhtolaš organisašuvnnaid ja priváhta oassálastiid
- SUODJALEAPMI JA ÁIMMAHUŠŠAN: ahte kulturmuittut ja kulturbirrasat suodjaluvvojit ja sihkkarastojuvvojit vahágahttima vuostá
- SERVODATÁVKI JA ÁRVOHÁHKAN: ahte kulturmuitoárvvut váikkuhit geasuheaddji báikegottiide ja dasa ahte Finnmárku ovdanbuktojuvvo positiiva láhkai.

Ollu dain hástalusain mat namuhuvvojedje 5. oasis leat ain guoskevaččat fylkkagieldda ja Sámedikki beaivválaš hálddašanbarggus. Dán plána váldoulbmil, oasseulbmilat ja árvovuodđu mearridit guđemuččat dain galget deattuhuvvot erenoamážit plánaáigodagas. Dat eai duvdde eret Sámedikki ja fylkkagieldda eará guoskevaš plánadokumeanttaid ja strategalaš láidestusaid.

Juohke ángiruššansuorgái leat biddjojuvvon guokte dahje golbma válđoáŋgiruššama mat galget oažžut erenoamáš fuomášumi ja vuoruheami. Doaba fuomášupmi lea mielde vai lea dat vejolašvuohta ahte buot bealit eai guoskka goappašat hálddašaninstánsii seamma ollu.

Dát bajimus plána ii mearrit konkrehta doaibmabijuid go dat galget hábmejuvvot sierra doaibmaplánas.

Máhttu

1. Registreren ja kvalitehtasihkkarastin

Bures smihttojuvvon ja beaktilis kulturmuithálddašeapmi dárbbša nana ja rivttes vuodđodieđuid. Seamma guoská gielddaid areálaplánemii, ja maiddái dutkan- ja gaskkustanbargui. Ovddeš registreremiid lasseregistreren ja kvalitehtasihkkarastin lea deatálaš dasa ahte lihkostuvvat dainna.

2. Duodjegelbbolašvuohta

Vistehuksema ja boarrásat fatnasiid suodjaleapmái ii leat passiiva suodjaleapmi doarvái go galgá eastadit billašuvvama. Ovddešteapmi ja bajásdoallan gáibida máhtu boarrásat huksenvieruid vugiid ja teknihkaid birra ja antikváralaš prinsihpaid birra. Dakkár máhtu háhkamii dárbbášuvvon oahppu geavatlaš barggu bokte, ja nu sihke muhtuma gii sáhtta oahpahit ja muhtuma gii háliida oahppat. Dán suorggis sáhttet museat eanet go dál veahkehit go láhččojuvvo dasa. Gaskkusteamis mánáide ja nuoraide lea ovttasbargu museaid ja skuvllaid gaskka earenoamáš deatálaš.

Gaskkusteapmi

1. Gaskkustanprošeavttaid hábmen láhčima ja diehtujuohkima bokte

Museat ja searvvit, ja maiddái báikkálaš áigečállagat, leat mielde bargamin garrasit dan ala ahte kulturmuittut, kulturmuituoguvllut ja máhttu daid birra oahpásmahttojuvvo ja áddejuvvo. Bures

smihttojuvvon báikkálaš álgagiin sáhtta leat stuorra mearkkašupmi, geahča čuoggá servodatávkki ja árvoháhkama birra bajábealde.

Dasa lassin ahte fuomášit positiiva ja hutkás gaskkustan- ja láchinprošeavttaid, maid dáid digitála lunddot, de leat maid gaskkustan arenat mat berrejit vuoruhuvvot erenoamážit. Dát leat Báktedáidda Álttás, Goarahaga ja Sáltegohtenjárgga kultureanadat Porsáŋggu gieldas, Njauddâm/Njávdamá kultureanadat Máttá-Várjjagis ja Ceavccageađgi kultureanadat Unjárgga gieldas oktan gullevaš vejolaš máilmmiárbebaikkiiguin Deanu ja Báhcavuona gieldain.

2. Kultureanadagat ja eanadatárbevierut

Meahccegeavaheapmi mearkkaša ollu olbmuid Finnmarkkus, ruovttudoalloekonomiijii, veajuiduvvamii ja álbmotdearvvasvuhtii. Máhttu sin birra geat leat geavahan ovdal min, ja dat kulturmuittut, muitalusat, árbevierut ja báikenamat mat čatnasit eanadaid, addá stuorra árvvu geavaheaddjái. Dat guoská erenomášit dasa mii ollugiid mielas lea buhtes luondu, meahccegeavaheaddji ja boazodoalu kultureanadat. Dan máhtu aktiviseren mii guoská kultureanadaid, ferte ovdidit ovtta museaiguin ja eará kulturásahusaiguin, vuodđoealáhusorganisašuvnnaiguin ja báikkálaš servviiguin.

Hálddašeapmi

1. Sámedikki ja Finnmarkku fylkkagielda gaskasaš ovttasbargu

Sámedikki ja Finnmarkku fylkkagielda gaskasaš ovttasbargu mihtilmasvuhtan lea vuostevurolašvuhta, luohhtamuš ja diehtajuohkin- ja bargujuogadeapmi. Dattetge sáhtta jeavddalaččat árvvoštallat mo ovttasbargu ja organiserejuvvon ja juogaduvvon. Okta eavttuin lea ahte dat ii čuoza dan lagas oktavuhtii ja gulahallamii mii lea ásahuvvon.

2. Gieldaplánen - kulturmuittoplánat

Kulturmuittuid gieldaoasseplánat loktejit fáttá politihkalaš čoahkkinnistui ja váldojuvvojit mielde gielda doibmii. Mánge gielda háliidit dihtomielalaččat plánet iežaset kulturmuittuid ja kulturbirrasiid hálddašeami. Kulturmuittoplánabarggus berrejit gieldat geavahit báikkálaš gelbbolašvuoda mii lea historjáservviin ja eará eaktodáhtolaš kultursuodjalanorganisašuvnnain.

Suodjaleapmi ja bajásdoallan

1. Ráfáidahttojuvvon visttit ja visttit mat leat mearriduvvon ráfáidahttojuvvot

Visttit main lea ráfáidahttinistáhtus leat deatalaččat ja vejolaččat resursagáibideaddji oassi kulturárbbis ja hálddašaneiseváldiin lea erenoamáš ovddasvástádus daid čuovvut.

2. Kulturmuittut main ii leat formálalaš suodjalus

Kulturmuittuid ja kulturbirrasiid váilevaš suodjalus

Mangel på formelt vern av viktige kulturminner og kulturmiljøer kan kompenseres for ved at det utvikles tydelige forvaltningspraksiser og –prioriteringer for slike. Dette vil gjelde især for kvenske/norsk-finske kulturminner, gjenreisingsbebyggelse og krigsminner.

3. Arkeologalaš kulturmuittuid bearráigeahččan ja dikšun

Luonddudilit Finnmárkkus, mas leat rabas, olahahhti eanadagat ja guoira šaddogeardi, dagaha ahte muhtun kulturmuitošlájat leat rašit vahágahttima ja loaktima vuostá. Dat guoská earret eará álgohávdeguovlluide ja kulturmuittuide maiddá mohtorjohtolat meahcis čuohcá. Lassin eanet máhttui (gč. čuoggá 2 gaskkusteamii vuolde) ja bagadeapmái gielddaid areálaplánema oktavuodas, livččii buoret gulahallan Stáhta luonddubearráigeahčuin, Finnmárkku fylkkamánniin, Finnmárkkuopmodagain, museaiguin ja báikkálaš kulturmuitoorganisašuvnnaiguin ávkálaš.

Ovttasbargu ja oassálastin

1. Ráfáidahttojuvvon ja suodjalan veara visttit

Eanaš ráfáidahttojuvvon ja suodjalan veara visttit leat priváhta opmodagat, ja eaiggádat čadahit árvvoštallan barggu dainna ahte daid fuolahit beaivválaš geavaheami ja bajásdoallama bokte. Visttiid jotkojuvvon geavaheapmi lea buoremus suodjalanvuohki guhkit áiggi vuollái, ja berre láhččojuvvot dakkár hálddašangeavadiid ja váikkuhangaskaoapmegeavaheapmái mii dahká ahte ovddešáiggi ja dálááiggi sáhtta buohtalastit, seammás go kulturhistorjjálaš árvvut áimmahuššojuvvojit. Oktavuodas ja buorre gulahallan leat čoavddadoahpagat.

2. Eaktodáhtolaš organisašuvnnat

Ovttasbargu organisašuvnnaiguin, nu historjáservviiguin, giliservviiguin ja Fortidsminneforeningen nammaš servviin lea mielde dagaheamen kulturmuitosuodjalusa áigeguovdilin ja guoskevažžan báikegottis. Dat berrešii nannejuvvot geatnegahtti ovttasbargostrategiijaid ovddideami ja deaivvadansajiid ásaheami bokte.

3. Museat ja museasearvvit

Ovttasbargu museaiguin lea deatalaš buot ángiruššansurggiide. Museat lea deatalaš ásahusat Finnmárkku kulturmuittuid gaskkusteamái, ja dat čadahit maiddá ollu konkrehta kulturmuitedoaimbajuid ovddešteami, láhčima ja dikšuma oktavuodas. Berre árvvoštallat mo ovttasbargu museaiguin lea organiserejuvvon ja mo dat galggašii láhččit dili vai museaservviiguin ovttas sáhtášedje váldit ain árrjaleappo rolla.

Servodatávki

1. Gullevašvuohta, identitehta ja geasuhanfápmu

Máhttu iežas historjjás ja mo dat bohtá ovdan fysihkalaš birrasiin addá gullevašvuođa ja lea mielde addimin báikkiid profiilla ja sisdoalu. Eanet fokus mánggakultuvrralaš Finnmárkui, kulturmuittuide ja báikkálaš historjái, maddái árbedihtui, sáhtta váikkuhit báikkiid geasuheapmái ja álbmoga loaktimii.

2. Geavahanárvu, mátkeeallin ja árvohákan

Kulturmuittut ja kulturbirrasat sáhttet leat resursan ovttaskas olbmui ja servodahkii oppalaččat. Go boarrásat visttit ain geavahuvvojit ja kultureanadagat bajásdollojuvvojit, de das lea sihke ekonomalaš ja geavatlaš árvu.

Mátkeallimii ja geasuhemiid ovddideapmái leat kulturmuittut deatalaččat. Go guoská fylkka profileremii ollislaččat, de leat máilmmiárbeabáikkid deatalaččat. Dasa gullá vejolaš máilmmiárbeabáiki Várjjat Siida, maid dál livččii áigi oažžut sadjái.

Finnmárkkus leat uhccán báccit ja ebmos visttit. Fylkka mihtilmasvuohta lea dan čiekŋalis ovdahistorjjás mii lea cieggan eanadahkii, kultuvrralaš šláddjivuohta maid kulturmuittut ovddastit ja dan lagas oktavuodas mii lea gaskal luonddu ja kultuvrra, mii muhtumin lea dat seamma, nu mo bassi luonduhámádagat. Dát bealit leat resursan vásáhusbuktagiid ovddideapmái mas lea iešláhki ja vejolaččat stuorra geasuhanfápmu. Luondduvásáhusaid ja kulturvásáhusaid gaskkusteamii berre eanaš geahččat oktavuodas.

Mildosat

Mielddus 1: Plánabarggu rámmat

Kulturmuittuid ja kulturbirrasiid regionála plána bargovuodđun leat riikkaidgaskasaš, nationála ja regionála njuolggadusat ja rámmat. Kulturमितohálddašeami doaibma lea maid regulerejuvvon guoskevaš lágain ja areálapolitihkalaš njuolggadusain.

Nationála ja regionála rámmat

Láhka kulturmuittuid birra (Kulturमितoláhka, 1978). Lága ulbmilin lea suodjalit kulturmuittuid ja kulturbirrasiid iešvuodaideasetguin ja variašuvnnaideasetguin, sihke oassin min kulturárbbis ja identitehtas ja oassin oppalaš biras- ja resursahálddašeamis. Kulturमितoláhka galgá eastadit ahte automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturमितuttu billašuvvet, ja deattuha ahte ii oktage galgga – almmá rivttes lobi *«álggahit doaibmabijuid, mat sáhttet vahágahttit, billistit, roggat eret, sirdit, earáhuhttit, gokčat, čiehkát dahje eará láhkai heivetmeahttumit fastudahttit automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturमितuttu dahje dagahit dakkár dilálašvuoda ahte nu sáhtta geavvat.»*

Kulturमितuttu mat kulturमितolága mielde leat automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon leat:

- buot arkeologalaš kulturमितuttu, ovdal 1537 virstit ja bázahusat
- čuoččat huksehusat 1537-1649 áigodagas
- sámi kulturमितuttu mat leat badjel 100 jagi boarrásat
- skiipagávdnosat mat lea badjel 100 jagi boarrásat

Plána- ja huksenláhka 2009. Plánen plána- ja huksenlága mielde galgá leat mielde ovttahttimin stáhtalaš, regionála ja gielddalaš barggaid ja dahkat vuodu mearrádusaide resurssaid geavaheami ja suodjaleami birra. Dat galgá maid sihkkarastit rabasvuoda, einnotahttivuoda ja buot beliid váikkuheami. Láhka lea gielddaid deataleamos reaidu kulturárbbi sihkkarastimis, ja galgá ovddidit ceavzilis ovdáneami mii lea buorrin ovttaskas olbmui, servodahkii ja boahttevaš buolvvaide. Buot plánen plána- ja huksenlága mielde galgá sihkkarastit sámi kultuvrra luonddivuodu, ealahusbarggaid ja servodateallima. Sámediggi sáhtta buktit vuostecealkámušaid plánaevttohusaide mat rihkkot dáid eavttuid.

Birasgáhttendepartemeanta (2011/2015): Nationála vuordámušat regionála ja gielddalaš

plánemii. Plána- ja huksenlága gáibádus nationála vuordámušaid ráhkadeami birra ásahuvvui oktanaga ođđa mearrádusaiguin regionála ja gielddalaš plánastrategiijaid birra. Nationála vuordámušat galget čuovvuluvvot plánastrategiijaid barggus ja váikkuhit dan ahte fylkkaid ja gielddaid plánemis gieđahallojuvvojit deatalaš hástalusat servodatovddideamis. Vuordámušaid galgá maid atnit vuodđun go fylkkat ja gielddat ráhkadit ođđa plánaid. 2015 vuordámušat gusket buriid ja beaktilis plánaproseassaide, ceavzilis areála- ja servodatovddideami plánemii ja geasuheaddji ja birasseasti gávpot- ja čoahkkebáikeguovlluid plánemii.

Stortingsmelding 16 (2004-2005) “Leve med kulturminner”. Diedáhus lea doaibmaplána nationála mihttomeriiguin kulturमितopolitihkkii 2020 rádjái. Olles Stuorradiggi doarjjui golbma nationála mihttomeriid kulturमितopolitihkkii:

- Suodjalan veara kulturmuittuid ja kulturbirrasiid massin danne go jávkaduvvojit, billistuvvojit dahje billášuvvet go eai dikšojuvvo, galgá minimeret. 2020 rádjá eai galgga massimat leat badjel 0,5 proseantta jahká.
- Ráfáidahttojuvvon ja ráfáidahttin veara kulturmuittut ja kulturbirrasat galget leat sihkkarastojuvvon ja dain galgá 2020 rádjái leat dábálaš divodandássi.
- Bistevaččat suodjaluvvon kulturmuittuid ja kulturbirrasiid geográfalaš, sosiálalaš, čearddalaš, ealáhuslaš ja áigái guoski govododat galgá buorranit, ja 2020 rádjái galgá ovddasteaddji váljus leat ráfáidahttojuvvon.

Stortingsmelding 35 (2012-2013) «Framtid med fotfeste».

Diedáhusas lea kulturmuittopolitihka stáhtus ođasmahttojuvvon 2013 ođđajagimánu ja muitala čielgasit makkár hástalusat ain leat jus áigu joksat mihttomeriid mat mearriduvvojedje Meld. St. 16 giedahallamis. Das deattuhuvvo man deatalaš kulturmuittohálddašeapmi lea servodagas mii rievda ja mo kulturhistorjjálaš árvvut sáhttet ja galggašedje leat resurssat ja oktasaš buorre vuodát guhkes áiggi, ceavzilis servodatovdáneamis.

Das konkluderejuvvo ahte Meld. St. 16 2020-mihttomearit galget doalahuvvot, muhto ahte doaibmabijut mat leat álggahuvvon fertejit buorebut mihttomeriide heivehuvvot. Hálddašeamis leat evttohuvvon čuovvovaš doaibmabijut:

- Riikaantikvára sadii direktoráhtan galgá ovddiduvvot ain eanet.
- Fylkkagielddaid sadii regionála kulturmuittoeiseváldin galgá nannejuvvot earret eará eanet ovddasvástádusa sirdimiin kulturmuittolága mielde.
- Gielddaid galgá doarjut sin sajis kulturmuittuid báikkálaš hálddašeaddjin, earret eará *Kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen prošeavtta bokte*.
- Galgá árvvoštallat rievdadit kulturmuittolága lánkaasahusa ovddasvástádusa birra, vai arkeologalaš kulturmuittuid hálddašeapmi organiserejuvvošii ollislaččabut.

Riikaantikvára **Fredningsstrategi mot 2020 (2015)** rávve man guvlui kulturmuittohálddašeapmi galggašii vuolgat jus galggašii joksat nationála mihttomeriid maid stuorradiggi ja ráđdehus leat mearridan sin kulturmuittopolitihkas. Ráva galggašii leat mielde njulgemin earret eará geográfalaš, čearddalaš ja sosiálalaš bonjuvuodaid mat ovdeš ráfáidahttinbargguin leat vuolán, seammás go strategijja áigumuš lea unnidit ráfáidahttimiid logu ja baicce nannet suodjaleami plána- ja huksenlága geavaheami bokte gielddain. Stivrejeaddji strategijjadokumeantan lea dokumeanta *Fredningsstrategi* deataleabbo fylkkagieldda kulturmuittobargui go Sámediggái.

Sámedikki plánaveahki ulbmil lea «*láhčit dilálašvuodaid nu ahte buot plánat, čuovvumuščielggadusat ja mearrádusat mat leat dahkkojuvvon plána- ja huksenlága plánaoasi mielde, sihkkarastet sámi kultuvrra, ealáhusdoaimmaid ja servodateallima luondduvuođu.*» Dasto dat lea «*suorggistis oaivvilduvvon bisuhit dan vuoigatvuođa mii sámiin lea álbmotrievtti njuolggadusaid mielde álgoálbmogiid ja unnitloguid birra.*»

Plánaveahki galgá bagadit gielddaid, fylkkagielddaide ja earáid mat ráhkadit plánaid plána- ja huksenlága mielde. Galgá vuhtiváldit beroštumiid mat gusket kulturmuittuide ja kulturbirrasiid nu ahte plánat ja doaibmabijut eai galgga rihkkut eaige boarskuduhttit sámi bassi báikkiid, hávdesajiid dahje eará báikkiid main lea erenoamáš kulturhistorjjálaš mearkkašupmi.

Sámi kulturmuittoplána 1998-2001 lea Sámi kulturmuittoráđđi ráhkadan, mas lei hálddašanovddasvástádus sámi kulturmuittuin ovdal go ovddasvástádus 2001:s sirdojuvvui

Sámediggái. Plána lea lihká láiddesteaddjin, ja dan áigumuš lea suodjalit sámi kulturmuittuid ja kulturbirrasiid dakkár vugiin ahte lea mielde nannemin ja seailluheamen sámi kultuvrra.

Sámediggeráđi čilgehus kulturmuittosuođjaleami birra (2013). Čilgehusas joatká Sámediggeráđi barggu hábmet bajit dási politihka sámi kulturmuittuid hálddašeapmái Norggas. Čilgehus galgá čuovvuluvvot Sámedikki kulturmuittodieđáhusain. Seammás lea jođus proseassa rievdadit sámi kulturmuittuid automáhtalaš ráfáidahttinrájá (100-jagi njuolggadus).

Ovttasbargošiehtadus Sámedikki ja Finnmárkku fylkkagieldda gaskka 2013 – 2016. Šiehtadusa ulbmilin lea váikkuhit positiivalaš ovdáneami Finnmárkkus sámi kultuvrra, giela, ealáhuseallima ja muđui sámi servodateallima erenoamážit nannemiin ja oainnusmahttimiin fylkkas. Bealit áigot joatkit ovttasbarggu kulturmuittuid hálddašeamis kulturmuittolága lánkaásahusa mielde ovttasbargogeatnegasvuodá birra. Dasto čuožžu ahte bealit áigot ovttasbargguin ovddidit oktasaš plána kulturmuittuid ja kulturbirrasa suodjaleami ja hálddašeami várás Finnmárkkus, ja máilmmiárbeabáikki birra mas vuolggasadjin lea Ceavccageađgi kulturmuittoguovlu Unjárgga gielddas.

Hálddašanplána ráfáidahttojuvvon sámi visttiid várás.

Hálddašanplána ráfáidahttojuvvon sámi visttiid várás guoská buot automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon sámi visttiide oppa riikkas. Plána govahallá stáhtusa, guorahallá identifiserenprinsihpaid, dili ja eavttuid kulturmuittolága mearrideapmái. Visttit leat juhkkajuovvon kategoriijaide gos orrunviesut, áittit ja eanadoallovisttit leat váldokategoriija. Leat ráhkaduovvon hálddašaneavttut iešguđet lágan visttiide. Hálddašanprinsihpaid áigumuš lea boarráseamos visttiid hálddašit čavga ja ođđaseabbo ja rievdaduovvon visttiide fas ložžet suodjaleami.

Dokumeanta **Planveileden for Finnmark fylkeskommune**. Plánaveahkki lea ráhkaduovvon gielddalága ja 2009 plána- ja huksenlága mielde. Lágat bidjet garra láidestemiid fylkkagieldda plánabargui. Plánaveahkki dadjá ahte regionála plánaid vuodđun galgá leat regionála plánastrategiija. Jus ođđa regionála plána galgá ráhkaduovvot, de ferte vuos čielggadit leago dárbu dákkár plánii.

Dokumeanta **Regional planstrategi for Finnmark 2012-2016**. Barggu vuodđun regionála plánain kulturmuittuid ja kulturbirrasiid várás lea dokumeanta *Regional planstrategi for Finnmark*. Relevánta gažaldahkan leat deattuhuvvon:

- Boares áiggi kulturmuittut
- Ođđasit áiggi kulturmuittut
- Manjá soađi huksejuvvon visttit
- Soahtemuittut
- Ávnnaskeahtes kulturmuittut

Riikkaidgaskasaš geatnegasvuodát

Norga lea dohkkehan mánnga konvenšuvnna mat galget sihkkarastit ahte Norga hálddaša kulturárbbi dohkálaš vuogi mielde, lassin konvenšuvnnaide main lea mearkkašupmi eamiálbmogiid ja minortehaid kulturárbbái. Norga lea ratifiseren/dohkkehan čuovvovaš konvenšuvnnaid mat gusket kulturmuittosuođjaleami:

- Konvenšuvdna kulturmuittuid suodjaleami birra soađi oktavuodas (Haag-konvenšuvdna, Unesco 1954)

- Konvenšuvdna máilmmi kultur- ja luondduárbbi suodjaleami birra (Máilmmiárbekonvenšuvdna, Unesco 1972)
- Konvenšuvdna Europa gitta kulturmuittuid suodjaleami birra (Granada- konvenšuvdna, Eurohpáráđđi 1985)
- Konvenšuvdna arkeologalaš kulturárbbi suodjaleami birra (Valetta- konvenšuvdna, Eurohpáráđđi 1992)
- Europa eanadatkonvenšuvdna (Eurohpáráđđi 2000)
- Konvenšuvdna ávnnaskeahtes kulturárbbi suodjaleami birra (Unesco 2003)

Earenoamáš deatalaš sápmelaččaid ja nationála minoritehtaid vuoigatvuođaide lea **ON Olmmošvuoigatvuođajulggaštus**, mii dohkkehuvvui 1948:s. Earenoamáš deatalaš lea Artihkal 2. Vuoigatvuođat buohkaide: *«Juohkehaččas leat buot dat vuoigatvuođat ja friijavuodát mat dán julggaštusas leat namuhuvvon, almmá makkárge veala haga, čeardda, ivnni, sohka beali, giela, oskku, politihkalaš dahje eará miellaguottu, nationála dahje sosiálalaš duogáža, opmodaga, rieggádeami dahje eará beliid geažil.»*

Váldoprinsihppa **ILO konvenšuvnnas nr. 169 eamiálbmogiid ja čearddalaš álbmogiid hárrái iešmearrideaddji riikkain**, maid Norga dohkkehii 1990:s, lea eamiálbmogiid vuoigatvuohta suodjalit ja ovddidit kultuvrraset, ja eiseválddiid geatnegasvuohta bidjat johtui doaibmabijuid doarjun dihte dán barggu.

ON julggaštus eamiálbmotvuoigatvuođaid birra mearriduvvui 2007:s. Julggaštus lea earret eará eamiálbmogiid vuoigatvuođa birra seailluhit, suodjalit ja ovddidit ovddeš, dálá ja boahhtevaš kulturovdanbuktimiid, nugo arkeologalaš ja historjjálaš báikkiid, dávviid, málliid, meanuid, teknologijaid, govva- ja lávdedaidaga ja girjjálašvuođa.

Konvensjonen om biologisk mangfold nammasaš konvenšuvdna (artihkkalat 8j ja 10c) lea maid relevánta sámi vuoigatvuođaid ovddideapmái, gos stáhtat earret eará galget árvvus atnit, suodjalit ja seailluhit máhtu, eamiálbmogiid hutkosiid ja geavahusa suodjalan dihte biologalaš moanaidvuođa. Norga dohkkehii konvenšuvnna 2001:s. Lassin dasa lea bargu Davviriikalaš sámekonvenšuvnnain jođus, man ulbmil lea harmoniseret Norgga, Ruota ja Suoma lágaid sápmelaččaid vuoigatvuođaid oktavuođas sámi gillii, kultuvrii ja luondduguovlluide.

1999:s dohkkehii Norga konvenšuvnna **Europarådets rammekonvensjon om vern av nasjonale minoriteter**. Nu lea Norga váldán badjelassas earenoamáš ovddasvástádusa doarjut doaibmabijuid mat galget suodjalit, nannet ja ovddidit nationála minoritehtaid kultuvrra. Norggas leat kvenat/dážat-suopmelaččat, juvddálaččat, “rom”, romániálbmot ja “skogsfinner” dohkkehuvvon nationála minoritehtan.

Mielddus 2: Doahpagiid č ielggadeapmi

Kulturmuittut – Buot luottat olbmo doaimmaid maŋis min fysihkalaš birrasis, dás maiddá báikkis mas čatnasit historjjálaš dáhpuhusat, osku dahje árbevierut.

Kulturbirrasat – Guovllut gos kulturmuittut leat oassin stuorát ollislašvuođas dahje oktavuodas. Sáhtta ovdamearkka dihtii leat gávpotoassi, guollebáiki, bivdorusttet dahje industriijaguovlu.

Kultureanadat – Eanadat maid olbmuid eallin ja doaibma áiggiid čađa lea hábmen, dahje eanadat mii iešguđet láhkai sisttisdoallá govahallamiid mat váikkuhit olbmui. Sámi eanadaga mihtilmasvuohta lea ovdamearkka dihtii nana govastatárvu.

Sámi kulturmuittut – Kulturmuittut meroštallojuvvojit leat sámi kulturmuittun jus dat čatnasit ealli dahje čállojuvvon sámi árbevrrui dahje fágalaš máhttui mii duođašta čatnaseami sámi historjái ja ovdahistorjái. Vistit rehkenastujuvvojit maid kulturmuittun, ja meroštallojuvvojit sámi kulturmuittun dihto eavttuid vuođu, mas deataleamos lea dat ahte visti lea sámi kultuvrralaš ja historjjálaš oktavuodas. Eará eavttut sáhttet leat doaibma, biraslaš oktavuodas, huksenvierru ja eaiggáda ja báikegotti oaidnu.

Arkeologalaš kulturmuittut – dat fysihkalaš luottat olbmo doaimmaid maŋis mat leat eatnama alde dahje eatnamis. Hui dájá dat leat dat áidna gáldut mat sáhttet mitalit olbmuid eallima ja doaimmaid birra ovdahistorjjálaš áiggi. Juohkelágan kulturmuittut áiggis ovdal reformašuvnna leat danne automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittolága vuođu. Sámi kulturmuittuid dáfus lea automáhtalaččat ráfáidahttima rádja biddjojuvvon 100 jahkin, dannego dat kulturmuittut dábálaččat leat áidna gáldut maiddá ođđasat áiggis. Mii earuhit gaskal gitta ja luovos arkeologalaš kulturmuittuid. Gitta kulturmuittut leat ovdamearkka dihtii

ássansajiid bázaahasat, dološhávdit, vuoššanrokkis, bivdorokkis, čilat jna. Luovos kulturmuittut leat dávvirat amas oktavuodain dahje arkeologalaš roggamis.

Ráfáidahttojuvvon kulturmuittut – Kulturmuittut masa eiseválddit bidjet nu stuorra árvvu ahte dan ferte sihkkarastit maŋit áigái. Kulturbiras sáhtta maiddá ráfáidahttojuvvot. Ráfáidahttin lea garraseamos vuohki suodjalit kulturmuittuid. Dat mearkkaša ahte kulturmuittu duohtadeami dahje rievdadeami fertejit eiseválddit dohkkehit. Kulturmuittu sáhtta leat automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon, mearrádusa vuođu ráfáidahttojuvvon dahje láhkaásahusa vuođu ráfáidahttojuvvon.

Automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon

kulturmuittut – Kulturmuittu mii lea ráfáidahttojuvvon njuolgga lága vuođu, almmá sierra mearrádusa haga.

Láhkaásahusa vuođu ráfáidahttojuvvon

kulturmuittut – namahus geavahuvvon mearrádusa vuođu ráfáidahttojuvvon visttiid dahje rusttegiid birra maid stáhta eaiggádušša ráfáidahttináiggi, ja mii lea ráfáidahttojuvvon láhkaásahusain. Ráfáidahttin láhkaásahusa vuođu lea álkiduvvon prosedura eará ráfáidahttimiid ektui.

Mearrádusa vuođu ráfáidahttojuvvon

kulturmuittut – Kulturmuittu mii lea ráfáidahttojuvvon mearrádusa bokte kulturmuittolága vuođu (dahje Svalbárdda biraslága vuođu). Mearrádusa vuođu ráfáidahttimii sáhttet gullat buotlágan kulturmuittut mat leat nuorat go 1537 rájes, vistit nuorat go 1649 rájes mat leat ceaggámin, kulturbirrasat ja fievrrut.

Suodjalan veara kulturmuittut – Kulturmuittu mii lea árvvoštallojuvvon kulturmuittofágalaččat ja identifiserejuvvon suodjalan vearan dahje gáhtten vearan. Namahusat suodjalan veara dahje gáhtten

veara mearkkaša dan seamma ja guktot geavahuvvojit. Eanaš suodjalan veara kulturmuittut eai leat formálalaččat suodjaluvvon kulturmuittolága vuodul dahje plána- ja huksenlága vuodul, muhto dain leat ollu maid eaiggádat ja geavaheaddjit adnet árvvolažžan.

Soahtemuittut leat fysihkalaš dahje ávnnaskeahtes muittut soađis ja vuollásteamis, sihke soahtedaguin ja beaivválaš eallimis. Nuppi máilmmisoađi soahtemuittuid ovdamearkan sáhttet leat visttit ja rusttegat mat ceggejuvvojedje soađi áiggi, dálá visttit ja rusttegat mat ožžo erenoamáš doaimmaid, dahje luottat eanadagas dahje báikkat mat čatnasit soahtedáhpáhusaide.

Ávnnaskeahtes kulturárbi – Geavat, čilgehusat, ovdanbuktimat, máhttu ja gálggat ja dasa gulli dávvirat ja kultuvrralaš lanjat, maid servodat, joavkkut dahje ovttaskasat dohkkehit oassin iežas kulturárbbis. Ávnnaskeahtes kulturárbái gullet njálmmálaš árbevierut, ja ovdanbuktimat (muhto ii fal giella ollislaččat), doaimmaheaddji dáidda, sosiála vierut ja meanut, máhttu ja geavat mii guoská lundui ja gomuvuhtii ja árbevirolaš duodjemáhttui.

Sierralohpi – eaŋkil luvven das ahte čuovvut lága, mearrádusa dahje lánkaásahusa. Kulturmuittohálddašeamis dat mearkkaša: - sierralohpi automáhtalaš ráfáidahttimis, dm. ahte addojuvvo lohpi duohtadit automáhtalaččat ráfáidahttojuvvon kulturmuittu dahje dan birrasa

- sierralohpi mearrádusa vuodul ráfáidahttimis, dm. ahte spiehkastuvvo ráfáidahttimis daid doaibmabijuid oktavuodas mat eai duohtat kulturmuittu mearkkašatti lánkai

- sierralohpi suodjaleamis plána- ja huksenlága vuodul, dm. ahte gielddat spiehkastit plánamearrádusas suodjaleami birra

Askeladden – lea Riikaantikvára virggálaš diehtovuoddu Norgga ráfáidahttojuvvon kulturmuittuid ja kulturbirrasiid várás. Askeladdenis leat dieđut daid kulturmuittuid ja kulturbirrasiid birra mat leat ráfáidahttojuvvon kulturmuittolága vuodul, suodjaluvvon plána- ja huksenlága vuodul, dahje kulturmuittofágalaččat árvvoštallojuvvon suodjalan veara.

SEFRÁK-registtar – lea nátionála registtar boarrásat visttiid ja eará kulturmuittuid várás, huksejuvvon ovdal 1900, Finnmárkkus ovdal 1945. Visttit leat merkejuvvon kártii, mihtiduvvon ja govvejuvvon.

NB!- registtar – lea diehtovuoddu daid gávpogiid ja čoahkkebáikkiid várás Norggas, main leat kulturbirrasat nátionála beroštusain. Registtar almmuha guovlluid gos ferte čájehit erenoamáš várrugasvuoda viidásat hálddašemiin ja ovddideamiin. Dat ii mearkkaš formálalaččat ahte kulturbirras lea mielde NB!- registaris, muhto dat addá vuodu čujuhit ođđa vuhtiiváldinavádagaid plána- ja huksenlága vuodul. Guovllut sáhttet maid addit vuodu vuostecealkimiidda ođđa areálaplánaid oktavuodas.